МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет соціально-психологічної освіти та фізичної культури
Кафедра психології

Допущено до захисту
« » травня 2026 р.
В.о. зав. кафедри
_____ Борис ЯКИМЧУК

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СХИЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ ДО СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Виконала студентка 3 курсу, П/30 групи
освітньої програми «Психологія»
спеціальності 053 Психологія
Волинець Аліна Сергіївна

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор,
Сафін Олександр Джамільович

Умань – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП **4**

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ **10**

1.1. Соціально небезпечна поведінка як психолого-педагогічне явище…10

1.2. Психологічна детермінація схильності до соціально небезпечної поведінки 24

1.3. Психологічна характеристика соціально небезпечної поведінки у підлітків 39

Висновки за розділом 48

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ І ДЕТЕРМІНАНТ СХИЛЬНОСТІ ДО СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ У УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ **50**

2.1. Організація, етапи та методи дослідження 50

2.2 Актуальний рівень і психологічні детермінанти та умови схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів підліткового віку 55

2.3. Експериментальна перевірка психологічних детермінант схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки 103

Висновки за розділом 114

ВИСНОВКИ **117**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **121**

ВСТУП

В умовах ускладнення ситуації розвитку сучасного суспільства, його підвищеної динамічності, невизначеності та одночасного розширення інформаційних можливостей людини, зростання напруженості, що виявляється у великій кількості та різноманітності стресових ситуацій, змінюються умови життя і поведінки підлітків та молоді. Виявлено трансформацію проблемної занепокоєності сучасних підлітків, в якій лідирують питання громадської та особистої безпеки. Відзначається тенденція зростання ризикованих чинників соціально небезпечних форм поведінки серед підлітків та молоді, а також відсутність правової бази для профілактичної роботи закладах освіти.

Законодавчі ініціативи та урядові заходи, спрямовані на вдосконалення державної політики у галузі охорони дитинства, підкреслюють важливість профілактики асоціальної поведінки неповнолітніх, дитячих суїцидів та інших причин втрати дитячих життів. До найбільш поширених форм соціально небезпечної поведінки підлітків відносять схильність до загрозливої громадському порядку і агресивної поведінки, включаючи жорстоке поводження, залякування, цькування, а також схильність до ситуативної або вже сформованої самоушкоджуючої поведінки із заподіянням шкоди самому собі. Особливе занепокоєння викликає нове для освітнього простору явище шутінгу. Практичне вирішення завдань цього соціального замовлення, покладене на психологічну службу в освіті, вимагає вивчення різних аспектів психології соціально небезпечної поведінки учнів.

Одним із пріоритетних напрямків таких наукових досліджень є вивчення психологічних детермінант схильності суб'єктів освіти до соціально небезпечної поведінки. Це особливо актуально стосовно учнів підліткового віку, який характеризується у педагогічній та віковій психології інтенсивними процесами психофізіологічного дозрівання, формування ідентичності та соціальної адаптації. Підлітковий вік є сензитивним періодом для формування

як просоціальних, так і асоціальних моделей поведінки. У сучасних умовах соціальної нестабільності, інформаційного перевантаження і трансформації ціннісних орієнтацій підлітки виявляються особливо вразливими до впливу чинників, що провокують соціально небезпечну поведінку.

Без наукового вивчення передумов і чинників такої поведінки із врахуванням вікової специфіки в умовах освітнього середовища неможливі забезпечення її безпеки, попередження ризикованої поведінки учнів на основі її прогнозування, ефективна реалізація діючих програм захисту суб'єктів освітнього простору, розробка нових підходів і технік психолого-педагогічної допомоги, спрямованої на зниження ризиків асоціальної поведінки учнів.

Таким чином, актуальність вивчення психологічних детермінант схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку обґрунтована соціальним замовленням суспільства, затребуваністю науково-теоретичного вивчення питання у педагогічній психології, а також необхідністю вирішення практичних завдань забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища.

Соціально небезпечна поведінка протягом багатьох років вивчається у вітчизняній та зарубіжній науці у межах девіантної, тобто такої, що відхиляється від загальноприйнятих норм. На сьогоднішній день її детально розглянуто як складне явище, зумовлене взаємодією біологічних, соціальних та психологічних чинників (A.C. Baldry, J.Belknap, T.Greathouse, K.Oakes та ін.). Значна увага приділяється вивченню видів відхильної поведінки у працях D.Olweus, H.Leymann та ін. Велика кількість досліджень присвячена аналізу психологічних особливостей і чинників окремих видів девіантної поведінки: адиктивної; агресивного (Е.Фромм, Р.Хьюсман Л.Ерон, F.J.P. Cabrera, A.R.C.Herrera, S.J.A. Rubalcava, K.I.M. Martínez та ін.); делінквентної аутоагресивної поведінки. Особливого значення у контексті цього дослідження набувають праці, присвячені вивченню психологічних детермінант відхильної поведінки, що містять особистісні особливості, когнітивні та емоційні чинники, індивідуальний досвід, закріплений у стратегії співволодіння.

В останні роки спостерігається тенденція уточнення девіантної (відхильної) поведінки концептом «соціально небезпечна поведінка», що підкреслює її обов'язковий негативний характер і загрозу безпеці особистості. Це обґрунтовано необхідністю враховувати сучасні виклики трансформації суспільства, зміни психіки учнів, що формується у цих умовах, та появу нових різновидів девіантної поведінки.

Великий інтерес викликає вивчення соціально небезпечної поведінки підлітків, оскільки цей віковий період характеризується полярністю психіки: емоційною нестійкістю і різкими коливаннями настрою, замкнутістю, скритністю, прагненням до усамітнення або, навпаки, демонстративною, провокаційною поведінкою. У підлітків не сформовано стійкий світогляд, вони можуть піддаватися впливу оточуючих. Схильність підлітків до соціально небезпечної поведінки та їхньої копінг-стратегії, особливості самовідношення і соціального інтелекту розглянуто Н.Родіною та ін. Разом із тим, накопичені науково-психологічні знання не є достатніми, потребують актуалізації та доповнення із врахуванням змін середовища.

Метою дослідження є теоретико-емпіричне вивчення та експериментальна перевірка психологічних детермінант схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку.

Об'єкт дослідження: соціально небезпечна поведінка особистості.

Предмет дослідження: психологічні детермінанти схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку.

Гіпотеза дослідження: психологічними детермінантами схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки є показники емоційного інтелекту, копінг-стратегій і механізмів, а також індивідуально-характерологічні особливості особистості підлітка.

Завдання дослідження:

1. Надати теоретичну інтерпретацію поняття «соціально небезпечна поведінка учнів» на основі аналізу стану розробленості проблеми у сучасній педагогічній психології.

2. Теоретично обґрунтувати психологічні детермінанти схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку.

3. Здійснити порівняльне емпіричне дослідження психологічних детермінант у учнів різної статі, ступеня і валентності схильності до соціально небезпечної поведінки.

4. Розробити та експериментально перевірити ефективність психолого-педагогічної програми зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики у учнів підліткового віку.

Теоретико-методологічні основи дослідження: базові методологічні принципи психології – детермінізм, єдність психіки і діяльності, розвиток психіки; концепція психологічної безпеки освітнього середовища; теоретичні підходи, що пояснюють психологію девіантної і соціально небезпечної поведінки; дослідження психологічної детермінації соціально небезпечної поведінки та її ризиків (A.Walsh, J.Wells, S.M.Gann), включаючи чинники, причини, предиктори; уявлення про розвиток психіки у підлітковому віці (Ж.Піаже, Е.Еріксон та ін.).

Методи дослідження визначалися відповідно до його завдань: теоретичні - аналіз, синтез, узагальнення теоретичних положень і практичних даних; емпіричні - формувальний експеримент, психодіагностичні методи (тест-опитувальник «Схильність до девіантної поведінки» Е.Леус і А.Соловйов; «Опитувальник емоційного інтелекту ЕмІн» Д.Люсін; опитувальник «Способи поведінки, що допомагають упоратися із труднощами» (Р.Лазарус, С.Фолкман в адаптації Т.Крюкової, Є.Куфтяк, М.Замишляєвої; методика Е.Хейма «Способи подолання складних ситуацій»; 14-факторний особистісний опитувальник Кеттелла 14PF/HSPQ (High School Personality Questionnaire). Методи обробки даних: методи математичної статистики (описова статистика, факторний аналіз, кореляційний аналіз, кластерний аналіз (метод ієрархічної класифікації), регресійний аналіз (множинна лінійна регресія). Математична обробка отриманих даних здійснювалася із використанням статистичного пакету «STATISTICA 6». Вибірку емпіричного дослідження склали 667 учнів 7-9

класів (322 хлопчики і 345 дівчаток) 13-15 років. В експериментальному дослідженні брали участь 44 учні 7 класів (13-14 років).

Наукова новизна дослідження. Проведено комплексне теоретико-емпіричне та експериментальне вивчення віково-психологічної детермінації схильності до соціально небезпечної поведінки у суб'єктів сучасного освітнього середовища. Теоретично обґрунтовано та емпірично встановлено чинники і предиктори схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки. Вивчено схильність учнів до різних видів соціально небезпечної поведінки і встановлено, що найбільший ризик у підлітковому віці пов'язаний з аутоагресивною поведінкою. Виявлено емпіричні характеристики таких детермінант схильності учнів до соціально небезпечної поведінки, як емоційний інтелект, стратегії і механізми співволодіння, індивідуально-характерологічні властивості особистості сучасних підлітків. Встановлено статеві відмінності у психологічній детермінації схильності до соціально небезпечної поведінки. Виявлено групи учнів із різним ступенем і валентністю схильності до соціально небезпечної поведінки та здійснено їхній порівняльний аналіз. Встановлено взаємозв'язки, чинники, а також підвищувальні та знижувальні предиктори різного ступеня і валентності схильності учнів до видів соціально небезпечної поведінки. Експериментально перевірено та доведено умови зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики у учнів підліткового віку із врахуванням виявлених детермінант.

Практична значущість дослідження. Виявлені психологічні детермінанти відкривають додаткові ресурси для вирішення актуальних практичних завдань педагогічної психології щодо раннього виявлення учнів підліткового віку, схильних до соціально небезпечної поведінки, виокремленню ключових мішеней при розробці індивідуальних і групових інтервенцій, складанню рекомендацій щодо зниження ризиків освітнього середовища та його оптимізації. Розроблену програму зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики у учнів підліткового віку може бути рекомендовано для використання фахівцями служби практичної психології

освіти. Результати дослідження можуть застосовуватися у викладанні навчальних дисциплін у системі вищої та додаткової професійної освіти за психолого-педагогічними напрямками підготовки.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1 Соціально небезпечна поведінка як психолого-педагогічне явище

Проблема соціально небезпечної поведінки підлітків не є новою і зберігає свою актуальність протягом багатьох десятиліть. Однак в останні роки вона характеризується загостренням дослідницького інтересу, що об'єктивно викликано появою в освітньому просторі нових, раніше відсутніх форм такої поведінки, зокрема, її кіберрізновидів. Тривожними є щорічні випадки публічної агресії учнів по відношенню до однолітків і педагогів у школі стінах. Мотиви скоєння нападів: образа, фрустрація, бажання помсти, конфлікти з учнями та педагогами, булінг з боку однолітків, бажання наслідувати широко відомі злочини.

Зазначені події, з одного боку, серйозно загострили загрози безпеці учасників освітнього простору, а з іншого боку, забезпечили додаткові ресурси для розвитку актуального напрямку сучасної педагогічної психології – психології безпеки в освіті. Концептуальні підходи до психологічної безпеки освітнього середовища та його суб'єктів складають теоретико-методологічну основу цього дослідження.

Поняття «поведінка» є основоположним для аналізу соціально небезпечної поведінки. У психології поведінка розуміється як активність живих істот, що взаємодіють із навколишнім середовищем, як реакція психіки, що формується в процесі розвитку особистості. Поведінка описується як система свідомих дій і вчинків, що відображає ставлення до об'єкта. А.Адлер акцентує увагу на тому, що поведінка спрямована на самозбереження і задоволення потреб [7]. Під соціальною поведінкою розуміється просторово-часова організація активності суб'єкта, опосередкована ідентичністю.

Найбільш актуальним є питання, пов'язане із безпекою поведінки. У межах сучасного підходу поняття «відхильна (девіантна) поведінка» є не зовсім повним. Для більш глибокого розуміння поняття соціально небезпечної поведінки потрібен його аналіз через призму соціально безпечної поведінки особистості. Деякі вчені безпечну поведінку трактують як поведінку, яка забезпечує безпеку самої особистості та оточуючих людей, і відзначають недостатню сформованість навичок безпечної поведінки у підлітків. Під безпечною поведінкою розуміють систему взаємопов'язаних дій і вчинків, що здійснюються суб'єктом під впливом чинників внутрішнього і зовнішнього середовища з метою забезпечення захищеності в усіх сферах життєдіяльності. Безпечна поведінка містить передбачення і прогнозування небезпеки, систему дій щодо запобігання небезпечній ситуації, досвід взаємодії із небезпечною ситуацією. Соціально безпечна поведінка учнів розглядається через протиставлення небезпечній поведінці. До компонентів безпечної поведінки вона відносить сформованість соціальної компетентності, здатність до конструктивної роботи у команді, комунікативність, вміння вирішувати конфлікти, витривалість. Соціально безпечна поведінка учнів передбачає готовність до соціальної взаємодії, вміння вибудовувати конструктивні взаємини із соціальними партнерами, прийняття відповідальності за прийняті рішення. Соціально безпечна поведінка ґрунтується на усвідомлених діях і знаннях про соціальну безпеку, соціально позитивній взаємодії та прийнятті безпеки як цінності. Особистість із соціально безпечною поведінкою – це толерантна, готова до співпраці, безконфліктна, здатна регулювати власну поведінку відповідно до соціальних норм особистість.

Соціально безпечна і небезпечна поведінка є найважливішими конструктами безпечного середовища. Психологічна безпека освітнього середовища виражається у відсутності психологічного насильства і особистісно-довільному спілкуванні із такими інтегральними проявами, як задоволеність і захищеність суб'єктів. При цьому підкреслюється, що психологічна безпека особистості супроводжується станом стійкості, у т. ч. у

психотравмуючому середовищі завдяки опірності деструктивним впливам. Інші дослідники дають подібне трактування поняття «психологічна безпека» учнів: стан захищеності психіки від впливу чинників, які ускладнюють функціонування адекватної соціальної поведінки людини та її життєдіяльності і ставлення до навколишнього світу та власної особистості.

До компонентів психологічної безпеки відносять психологічні особливості та якості особистості; готовність і спрямованість особистості; діяльність і досвід безпечної поведінки. Представники педагогічного підходу соціально безпечну поведінку визначають як таку, що відповідає нормам суспільства, яка характеризується успішною соціалізацією особистості, відсутністю напруженості, конструктивністю, безпечними поведінковими стратегіями; наданням допомоги у ситуації небезпеки. Цей підхід розглядається через здатність людини конструктивно задіяти ресурси при вирішенні складнощів. Виокремлюють такі рівні сформованості соціально безпечної поведінки:

оперативний (комплекс вчинків і дій, необхідний для реагування на існуючу загрозу життю);

тактичний (поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети здійснення власної безпеки та безпеки оточуючих людей);

стратегічний (способи соціально безпечної поведінки у системі соціальних взаємовідносин для забезпечення своєї та громадської безпеки).

Згідно із соціально-педагогічним підходом безпечна поведінка особистості розуміється як знання небезпек і вміння розпізнавати природу небезпек; опір впливу небезпек; створення умов безпеки; дисциплінованість, емоційна стійкість, сила волі, відповідальність, організованість. Соціальний підхід в основу формування соціально безпечної поведінки особистості кладе усвідомлення єдності між суспільством, людиною і природою; розуміння власних можливостей у забезпеченні безпеки; розпізнавання небезпек; опанування технології раціональної та гуманістичної взаємодії із соціумом; набуття навичок для забезпечення безпечного існування.

Поряд із вищезазначеними підходами до визначення безпечної поведінки не можна не відзначити модель безпечної поведінки, яка містить способи подолання власної поведінки, способи прийняття рішень, способи планування дій. Соціально безпечна поведінка визначається як відповідна нормам поведінка, здатність здійснювати емоційно-вольову регуляцію власної поведінки, планувати і контролювати власні дії, приймати рішення.

Таким чином, усі вищезазначені підходи до визначення соціально безпечної поведінки зводяться до її розуміння як поведінки, що відповідає нормам суспільства, яка веде до відсутності загрози для себе та інших, суперечить соціально небезпечній поведінці.

Соціально безпечна поведінка містить такі компоненти: вміння розпізнавати небезпеки; сформованість соціальної компетентності; здатність до конструктивної роботи; готовність до соціальної взаємодії; здатність здійснювати емоційно-вольову регуляцію; вміння використовувати безпечні стратегії поведінки. Ці компоненти підкреслюють важливість особистих і соціальних навичок для формування безпечної поведінки, яка сприяє успішній соціалізації особистості і запобігає виникненню конфліктних ситуацій. У цьому контексті дуже ресурсною є ідея про те, що характеристикою дисгармонійності міжособистісних відносин між суб'єктами освітнього процесу є соціально-психологічна дистанція і вираженість її психологічних складових.

У науковій літературі соціальну поведінку поділяють на нормативну і негативну, яка може бути соціально неадекватною і соціально небезпечною. Соціально неадекватна поведінка проявляється у проступках і характеризується як відхилення від норми, девіантна поведінка. Соціально небезпечна поведінка несе негативні наслідки і небезпеку для особистості та середовища.

У психології та педагогіці соціально небезпечна поведінка розглядається в основному як відхилення (девіантна), що вступає у суперечність з існуючими у суспільстві моральними і правовими нормами. У психологічних словниках відхилення поведінки розглядається як таке, що суперечить прийнятим моральним нормам, принципам і правилам в суспільстві [1; 2; 5].

Біля витоків дослідження відхильної поведінки стояв Е.Дюркгейм, який розглядав це явище як наслідок нормативно-ціннісної дезінтеграції суспільства [27]. Інтерес вчених до вивчення девіантної поведінки дітей і підлітків зростає з 80-х рр. XX ст. Наприкінці XX століття вітчизняні та зарубіжні вчені виокремлюють злочинну (кримінальну), делінквентну (дозлочинну) та аморальну поведінку як види девіантної поведінки. Більшість вітчизняних вчених під соціально небезпечною поведінкою розуміють відхильну поведінку у вигляді системи вчинків або дій людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві моральним або правовим нормам і цінностям. Соціально небезпечна поведінка визначається як антигромадська протиправна поведінка, що завдає шкоди суспільству. Характеризують соціально небезпечну поведінку як стійку поведінку, що характеризується соціальною дезадаптацією, порушує найважливіші соціальні норми і призводить до шкоди суспільству або самій особистості.

У поняття соціально небезпечної поведінки включають антисоціальну поведінку, спрямовану проти суспільства, що завдає антигромадські руйнівні тенденції з елементами ворожої ставлення до суспільства. Виокремлюють три підходи до розуміння соціально небезпечної поведінки:

соціальний, що ґрунтується на суспільній небезпеці або безпеці поведінки людини, є небезпечним для суспільства.

психологічний, що базується на внутрішньоособистісному конфлікті та саморуйнуванні особистості.

віковий, що виходить з позиції відповідності поведінки віковій нормі.

Пропонують ширший спектр підходів до визначення соціально небезпечної поведінки:

У межах соціального підходу поведінка несе небезпеку для особистості, суспільства, оточуючих людей;

психологічний підхід характеризує деструктивну і саморуйнівну особистість поведінку, коли спостерігається внутрішньоособистісний конфлікт, при якому припиняється особистісний ріст, руйнується власна самоцінність;

психіатричний підхід містить особистісні особливості, які сприяють формуванню різних психічних розладів і захворювань;

етнокультурний підхід передбачає врахування етнічних, національних, расових, конфесійних особливостей людини;

віковий підхід відносить поведінку, що не відповідає віковим шаблонам і традиціям;

гендерний підхід розглядає гіперрольову поведінку.

У психологічній літературі соціально небезпечну поведінку розглядають із т. з. різних підходів, що дозволяє глибше зрозуміти її природу і наслідки:

соціально небезпечну поведінку розуміють як соціально несхвальні форми поведінки, які проявляються у бійках і сварках, агресивній поведінці, руйнівних діях, що свідчить про її деструктивний характер;

соціально небезпечну поведінку визначають як відхилення від соціальних норм, що призводить до конфліктів, соціальної дезадаптації;

описують соціально небезпечну поведінку як стійкі прояви відхилень від соціальних норм, які мають агресивний або корисливий характер;

відзначають, що соціально небезпечна поведінка – це відхилення від норми поведінки і розвитку, для якого характерні вчинки, дії, що не відповідають офіційно встановленим у конкретному суспільстві нормам і критеріям поведінки;

соціально небезпечну поведінку визначають як поведінку, яка не відповідає нормам, прийнятим навколишнім соціумом, в результаті чого ці норми порушуються, є наслідком невдачі одного з етапів соціалізації (первинної, вторинної, третинної);

описують її як стійку поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, завдає шкоди суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією;

розглядають соціально небезпечну поведінку як негативно спрямовану девіантну поведінку. Усі види соціально небезпечної поведінки поділяють на опосередковану соціально небезпечну поведінку, наслідками якої є

занепокоєння з боку оточуючих, соціальна дезадаптація, напруженість, конфлікти; неконструктивну поведінку і пряму соціально небезпечну поведінку (агресивну), яка є небезпечною для суспільства і самої особистості;

соціально небезпечну поведінку підлітків визначають як «нормальну» реакцію на ненормальні для підлітків умови, взаємодію із соціумом, коли відсутні соціально прийнятні способи поведінки.

Отже, соціально небезпечна поведінка містить широкий спектр дій, які можна класифікувати за різними критеріями – від агресивних до корисливих – і має серйозні наслідки як для особистості, так і для суспільства у цілому.

Соціально небезпечну поведінку визначають як таку, що відхиляється від соціальних норм, що призводить до соціальної дезадаптації, напруженості, конфліктів, неконструктивної поведінки, наслідок вичерпаності освоєних людиною безпечних для себе і оточуючих поведінкових стратегій і відсутність безпечної поведінки.

Соціально небезпечну поведінку розглядають у протиставленні соціально безпечній поведінці. До характеристик соціально небезпечної поведінки відносять поведінку людини, яка провокує виникнення небезпечних ситуацій, нездатність оцінити небезпеку, неконструктивну стратегію поведінки, неадекватну оцінку власних можливостей, нездатність нести відповідальність за наслідки власної діяльності.

Зарубіжні дослідники під соціально небезпечною поведінкою розуміють:

антисоціальну поведінку, спрямовану проти інших людей, їхньої власності і порушує соціальні правила, здатність заподіяти шкоду або занепокоєння іншій людині [15; 31, 54]. За даними багаторічних досліджень антисоціальна поведінка проявляється зневагою, завдає шкоди здоров'ю суспільства і супроводжується агресивністю по відношенню до інших людей [30; 40; 71];

насильство як поведінка, призначена для заподіяння шкоди іншій людині з метою екстремальної фізичної шкоди, травми або смерті. Усі насильницькі дії

агресивні, але не усі агресивні акти насильницькі, а лише ті, які покликані викликати екстремальну фізичну насильницьку шкоду;

шутинг як люта стрілянина по натовпу людей [11; 15]. Класифікатор Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) МКБ-10 описує цей вид як прояв несподіваного насильства в агресивній або смертоносній поведінці, як «невибірковий, нічим не спровокований епізод смертоносної або сильно деструктивної поведінки, з подальшою амнезією або втомою» [17]. Американська психіатрична асоціація (APA) характеризує шутинг такими ознаками: пред'явлення агресором реальних погроз або нанесення оточуючим реальних травм, вчинення вбивств; короткочасний некерований емоційний стан, обумовлений порушенням контролю імпульсів; подальша після нападу у агресора часткова або повна амнезія, а також сильне виснаження; висока ймовірність суїцидальної спроби у нападника відразу після нападу [9];

макіавеллістський вид знущань як поведінка, коли діти, крім грубої і відкритої агресії, володіють кращими соціальними навичками, харизматичні і подобаються вчителям, можуть включати і вимикати знущання відповідно до своїх потреб [51].

Соціально небезпечна поведінка - це така поведінка, яка суперечить інституціоналізованим очікуванням, що поділяються і визнаються законними всередині соціальної системи. Таким чином, соціально небезпечна поведінка відображає широкий спектр дій, які можуть включати антисоціальні, агресивні та корисливі прояви. Це різноманіття забезпечує багатогранність і складність досліджуваного явища. Вітчизняні вчені дотримуються думки, що соціально небезпечна поведінка пов'язана із відхиленням від встановлених у суспільстві моральних і правових норм, що призводить до соціальної дезадаптації та конфлікту. Соціально небезпечна поведінка характеризується негативними наслідками, включаючи шкоду для здоров'я суспільства, порушення соціальних зв'язків, якості життя суспільства.

Серед поведінкових девіацій виокремлюють нестандартну поведінку, яка виходить за межі прийнятих стереотипів, нове мислення і дії та деструктивну

поведінку, яка спрямована на порушення правових, морально-етичних, культурних соціальних норм, що призводить до регресу і дезінтеграції особистості. Серед соціально небезпечних форм розрізняють несоціалізовані (негативізм, конфліктність, агресивність) форми, які, як правило, спрямовані проти суспільства або установ, і соціалізовані порушення, спрямовані на окремих людей, при цьому зберігається лояльність до своєї особистості і близьких.

Усі форми прояву відхильної поведінки поділяють на: спрямовані на себе (саморуйнівне суїцидальне) і на оточуючих (антисоціальне, просоціальне, асоціальне). Серед основних типів соціально небезпечної поведінки виокремлюють агресивну (злочинні дії по відношенню до інших) і залежну поведінку (маніпулювання, емоційна залежність). До проявів соціально небезпечної поведінки відносять злочинність (небезпечне відхилення від соціальних норм, яке частіше зустрічається у молоді); залежну поведінку (вживання спиртних напоїв, яке поширене серед підлітків); аутоагресивну поведінку (пов'язану з асоціальною поведінкою особистості).

Пропонують класифікацію, засновану на вираженості відступів від соціальних норм трьох основних категорій:

відхилення, пов'язані з відходом від активного соціально-громадського життя, невиконанням громадянських обов'язків, запереченням вирішення проблем (пропуски навчальних занять, прогули, бродяжництво, втечі із дому, вживання психоактивних речовин, вчинення суїциду);

відхилення, які проявляються у проступках і правопорушеннях з метою отримання матеріальної вигоди (крадіжки, розкрадання, шахрайство тощо);

відхилення, які проявляються в агресивних діях проти особи (образи, хуліганство, побої, заподіяння тілесних ушкоджень).

Крім того, до форм соціально небезпечної поведінки відносяться різні види екстремального спорту та дозвілля: зацепінг (їздка між і під вагонами поїзда), діггерство (непрофесійне дослідження штучних підземних споруд), сталкерінг (дослідження занедбаних, недобудованих та охоронюваних об'єктів),

руфінг (пересування по високих точках будівель і/або виконання на них трюків), небезпечне селфі.

Усі типи відхильної поведінки поділяють на девіантну, делінквентну (кримінальну, злочинну) та адиктивну. З т. з. соціально-психологічного підходу, виокремлюють антидисциплінарну (зрив уроків, створення конфліктної ситуації між учасниками освітнього процесу, пропуски навчальних занять); антисоціальний (антигромадський) (недотримання громадських норм), аутоагресивний (демонстративний суїцид) види соціально небезпечної поведінки підлітків.

До форм досліджуваної поведінки відносять алкоголізацію та інші адикції, усвідомлене вчинення правопорушень, аутоагресивну поведінку, проституцію, сексуальні девіації, ігроманію та інші залежності, що межують із психічними розладами.

Виокремлюють соціально схвалювані, соціально нейтральні та соціально несхвалювані різновиди відхильної поведінки. Серед них: конструктивні (творчі) типи – моделювання, новаторство, створення сайтів, рухи, винахідництво у корисливих цілях, кіберзлочини; аутодеструктивне – суїцидальне та адиктивне; протиправне – адміністративні правопорушення, злочини, делінквентне (передзлочинне з метою самозахисту); комунікативні девіації – гіперобщильність, порушення етикету, лихослів'я.

Серед форм соціально небезпечної поведінки підлітків виокремлюють дисциплінарні порушення, делінквентну та адиктивну поведінку, сексуальні проступки, культизм (залякування групою та знущання над однолітками), булінг (агресивна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди).

Більшість вчених відзначають, що соціально небезпечна поведінка виражається у насильстві по відношенню до власної особистості і до оточуючих людей. Вчені виокремлюють такі форми соціально небезпечної поведінки сучасних підлітків:

делінквентна поведінка (крадіжки, грабежі, вандалізм, фізична агресія по відношенню до оточуючих, поширення наркотиків);

асоціальна поведінка (втечі із дому, бродяжництво, пропуски шкільних занять, відмова від навчання, ворожість по відношенню до оточуючих людей);

аутодеструктивна поведінка (саморуйнівна поведінка, схильність до суїциду, зациpінг).

Типи аномальної поведінки, до яких найбільш схильні неповнолітні:

соціально обумовлена поведінка – крайні ступені просоціальної поведінки;

делінквентна – поведінка, при якій порушуються норми і правила поведінки, що загрожують суспільству, заборонені законодавством;

адиктивна – залежна поведінка, при якій особистість відходить від реальності за допомогою зміни власного психічного стану шляхом прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на різних видах діяльності;

агресивна – прояв ворожості, негативізму по відношенню до оточуючих;

суїцидальна – саморуйнівна поведінка особистості або дії, спрямовані на позбавлення себе життя.

Виокремлюють такі типи соціально небезпечної поведінки підлітків: пропуски навчальних занять; бродяжництво і втечі із дому; скоєння крадіжок; застосування погроз і прояв агресії при скоєнні крадіжки; конфлікти із застосуванням фізичної сили; конфлікти з однолітками, педагогами, родиною тощо; вживання психоактивних речовин з метою розслаблення, підтримки іміджу; порушення у сексуальній поведінці; суїцидна або саморуйнівна поведінка; прояви страхів; прояв нав'язливих дій; непряма агресія; спостереження деяких атрибутів відхильної поведінки (азартні ігри, татуювання; носіння холодної зброї тощо).

Серед сучасних форм соціально небезпечної поведінки виділяють булінг, мобінг, харасмент, газлайтинг, хейзинг і найбільш небезпечний шутінг. Д.Ольвеус булінг визначає як систематичну цілеспрямовану агресивну поведінку за умови нерівності учасників ситуації за силою, владою, статусом [52]. У перекладі із англійської «булінг» – це фізичне або психологічне залякування, спрямоване на формування страху і підпорядкування. Вчені дають

таке визначення булінгу – це поведінка, що відхиляється від норми, яка багаторазово проявляється у формі фізичного і психологічного насильства із метою заподіяння шкоди іншій людині.

Х.Лейман визначає поняття мобінг як «психологічний терор», який проявляється у систематичному ворожих відносинах [44]. Під мобінгом розуміють фізичні або психологічно негативні дії, які мають систематичний характер, проявляються протягом тривалого часу однією або декількома особами і спрямовані проти того, хто не має можливості захистити себе в актуальній ситуації. До форм прояву мобінгу відносять знущання, висміювання, утиски тощо. Метою підліткового мобінгу є отримання певної моделі поведінки від жертви. Мобінг може проявлятися у вигляді насмішок, причіпок, бойкоту, знущань, поширення чуток.

Храсмент – це поведінка, спрямована проти особистості з метою приниження та образи, залякування. До однієї з форм небезпечної поведінки відносять хейзинг, під яким розуміють негласні обряди із застосуванням насильства, вчинені на публіку, метою є приниження, утримання страху. Під газлайтингом розуміється форма психологічного насильства, коли маніпулятор заперечує реальні події із метою нав'язування своєї точки зору жертві.

Серед сучасних форм соціально небезпечної поведінки розглядають психічний стан, що виявляється несподіваною невмотивованою агресією, яка супроводжується насильством, жорстокістю, озлобленістю, і шутинг – напад із застосуванням вогнепальної зброї, масова стрілянина по неозброєних людях. «Скулшутинг»: напад здійснюється у закладах освіти найчастіше підлітками, молодими людьми, які є учнями або випускниками конкретного закладу освіти. У соціальних мережах підлітки створюють групи і поширюють матеріали про скулшутерів. Ця інформація спонукає підлітків бути схожими на скулшутерів, переймати їхні ідеї, поведінкові особливості.

До сучасних форм підліткової девіації відносять вживання спиртних напоїв, наркоманію, злочинність, агресію, булінг і кібербулінг. Розглянемо більш змістовно форми соціально небезпечної поведінки, до яких найчастіше

схильні підлітки. Це делінквентна, залежна, агресивна, самоушкоджувальна поведінка. До делінквентної поведінки належать:

адміністративні правопорушення (порушення правил дорожнього руху, хуліганство, лихослів'я, розпивання алкогольних напоїв і поява у нетверезому вигляді у громадських місцях);

дисциплінарні проступки (пропуски навчальних занять без поважних причин, поява в алкогольному або наркотичному стані у громадських місцях, розпивання спиртних напоїв, вживання психоактивних речовин в освітніх організаціях);

злочини (крадіжки, викрадення автотранспорту, бійки із заподіянням шкоди здоров'ю, вандалізм, тероризм), за які передбачено кримінальну відповідальність.

Адиктивна (залежна) поведінка найчастіше виражається у вигляді зловживання речовинами, що змінюють психічну діяльність і призводять до залежності (психічної та фізичної) від них. Втеча в адикцію виявляється одним із найпоширеніших видів небезпечної поведінки. Наявність дефекту (тобто ненормативного розвитку) у учнів визначає специфічність функціонування його психіки, недостатній розвиток навичок соціальної взаємодії та особистісних можливостей, що може підвищувати ризик фіксації адиктивної поведінки.

На думку А.Бандури агресія визнається соціальною поведінкою, що містить вчинки, за якими стоять складні навички, що вимагають всебічного навчання [13]. Під агресією розуміється мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам суспільства, завдає фізичного та психологічного дискомфорту.

Суїцидальна (самоушкоджуюча, аутоагресивна) поведінка виражається у схильності людини до завдання собі фізичного болю і ушкоджень. Цей вид поведінки розуміється як свідоме завдання травм і позбавлення себе життя, дії спрямовані на її припинення або незавершену спробу.

До найбільш жорстоких соціально небезпечних видів поведінки відносять кримінально-делінквентну та агресивну (аутоагресивну) поведінку. Іноді до

відхиляючої відносять соціально обумовлену поведінку, яка у психології переважно описується як підтримуюча, допомагаюча, що відповідає прийнятим у суспільстві моральним нормам. Це регулятор внутрішньо- та міжгрупових відносин, що забезпечує стабільний розвиток особистості. Разом з тим підкреслюється небезпека крайніх форм соціально обумовленої поведінки у зв'язку зі схильністю до впливу оточуючих, дії соціальних установок, думки групи, ведомості у діях.

Підводячи підсумки проведеного аналізу, приймаємо позицію, що девіантна (відхильна) поведінка може бути як негативно спрямованою, так і позитивною (обдарованість, героїзм, самопожертва та ін.), у зв'язку із чим і виникає необхідність використання більш точного поняття соціально небезпечної поведінки, тобто негативно спрямованих видів девіантної поведінки, до яких належать делінквентна (протиправна і кримінальна), адиктивна (наркоманія, ігроманія, алкоголізм, сексуальні порушення тощо), антисоціальне (агресивне, екстремістське, суїцидальне, серед них «старі», відомі явища із новими назвами – мобінг, хейзинг, дифамації та ін.), а також асоціальне/аморальне (бродяжництво, дармоїдство, жебрацтво та ін.), абнормальне/акцентоване (демонстративність, брехливість, гнівливість, «забитість» та ін.).

Теоретичний аналіз засвідчив, що соціально небезпечна поведінка є феноменом, який давно і глибоко вивчається у психології (в основному у межах теорій девіантної поведінки) із позицій соціального, педагогічного, етнокультурного та інших підходів. Соціально небезпечна поведінка як поведінка, що негативно відхиляється від соціальних норм, яка загрожує окремій людині і суспільству у цілому, має відмінні характеристики: соціальна дезадаптація, конфліктність, напруженість. У сучасних дослідженнях концепт представлений у вузькому і широкому значеннях. У широкому значенні - це неконструктивна поведінка із нанесенням шкоди людині з метою самореалізації і самоствердження, що характеризується складністю і небезпекою ситуації, вибором неефективної стратегії, відсутністю відповідальності за наслідки

власної поведінки. У вузькому сенсі соціально небезпечна поведінка визначається як навмисні цілеспрямовані дії агресивного характеру з метою заподіяння фізичної або психологічної шкоди, травми або смерті іншій людині або собі.

Під соціально небезпечною поведінкою розуміється негативно спрямована, відхильна від соціальних норм, неконструктивна поведінка, що загрожує фізичній і психологічній безпеці особистості та середовища, що веде до соціальної напруженості, конфліктів, незахищеності і свідчить про вичерпаність або відсутність безпечних поведінкових стратегій. Виокремлення видів соціально небезпечної поведінки у роботі базується на традиційних класифікаціях (делінквентна, адиктивна/залежна, агресивна, суїцидальна/самоушкоджувальна тощо), в які логічно вписуються і сучасні, розглянуті вище різновиди цієї поведінки, у т. ч. її кіберформи.

Соціально небезпечна поведінка учнів є складним психолого-педагогічним явищем, що вимагає пильного вивчення, оскільки активно формується і проявляється у сучасному освітньому середовищі.

1.2. Психологічна детермінація схильності до соціально небезпечної поведінки

Вітчизняні вчені відзначають необхідність вивчення психологічних механізмів соціально небезпечної поведінки особистості. Актуальним також є питання вивчення схильності до соціально небезпечної поведінки сучасних підлітків, у зв'язку з цим основний акцент необхідно зробити на аналізі зовнішніх і внутрішніх детермінант такої поведінки з метою забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища та його суб'єктів. Під схильністю розуміється схильність, готовність людини до певних дій, думок, переживань. У сучасних психологічних словниках схильність визначається як схильність до

чого-небудь [1; 2; 5]. Схильність розглядають як тяжіння до тих чи інших видів діяльності, внутрішньо мотивоване позитивне ставлення до діяльності.

Згідно з принципом детермінізму, детермінація у психології представляє сукупність чинників, передумов, умов і обставин, які впливають на психічне явище. При цьому вчені уточнюють визначення і класифікації детермінант. Визначають детермінанти як чинники, умови, обставини, що породжують та обумовлюють явища. Акцентують увагу на причинах і каузально-наслідкових зв'язках явищ і подій, що впливають на характер іншої події. У психології часто детермінанти і чинники використовуються для позначення причин і умов, що впливають на процеси та явища. Під чинниками у психології розуміється причина, рушійна сила, структурний компонент будь-якого процесу, явища, обставини, що визначають його характер або окремі риси. До чинників відносять ресурси, умови структурного компонента будь-якого процесу, явища. Дають таке визначення причин: явища, які змінюють або тягнуть за собою інше явище, яке буде наслідком. В останні роки усе частіше використовується поняття предикторів і дескрипторів. Предиктори у розумінні вітчизняних дослідників – це характеристики, які є засобом прогнозування будь-якого явища. Дескриптори є носіями інформації в інформаційних моделях і елементах, що мають значне смислове навантаження.

Отже, психологічна детермінація передбачає причини, чинники, передумови (предиктори) та умови, які впливають на різні явища, охоплюють широкий спектр елементів, необхідних для глибокого розуміння процесів та їхнього взаємозв'язку. Традиційно вчені виокремлюють біологічні, соціальні та психологічні чинники соціально небезпечної поведінки. Представники біологічного напрямку соціально небезпечну поведінку пояснюють як природне явище, що характеризується фізичними та психічними особливостями. Серед чинників агресивної поведінки підлітків виокремлюють природні якості, спадковість, соматичні та психічні захворювання.

Представники альтернативного підходу серед детермінант соціально небезпечної поведінки виокремлюють соціальні чинники. До ключових

детермінант небезпечної поведінки неповнолітніх відносять порушення соціалізації. Багато дослідників серед соціальних чинників виокремлюють особливості сімейного виховання, сімейне середовище, взаємини із батьками [53], особистісні риси батьків, стиль виховання [35; 63]. Відзначають вплив кримінальної субкультури та засобів масової інформації, що призводить до комплексності чинників, які сприяють соціально небезпечній поведінці.

Найчастіше вітчизняні дослідники серед соціальних чинників соціально небезпечної поведінки підлітків виокремлюють: взаємини у сім'ї; дезадаптацію у школі; вплив асоціального оточення; особистісні особливості (вікові, характерологічні, психічні).

Зарубіжні вчені вважають, що агресивна соціально небезпечна поведінка підлітків є наслідком взаємодії із соціальним середовищем, оскільки саме соціальні умови відіграють ключову роль у розвитку особистості підлітків [73]. Е.Фромм також вказує на те, що агресія, спрямована на оточуючих, виникає за певних соціальних умов і способу життя [31]. Малайзійські дослідники виявили, що взаємодія підлітків з однолітками, відсутність підтримки з боку сім'ї та вибудувана стратегія адаптації для подолання стресу впливають на формування небезпечної поведінки [71].

Вчені із Німеччини дійшли висновку, що взаємини з однолітками, міжгрупові взаємодії впливають на небезпечну поведінку підлітків [19]. У зарубіжних дослідженнях встановлено зв'язок між дисфункціональними відносинами в сім'ї, включаючи застосування фізичної сили, та залученістю до булінгу підлітків [12; 28; 68]. Психологи з Литви також довели, що такі чинники, як розлучення батьків, відсутність емоційної підтримки, насильство у сім'ї, використання заходів покарання, є причинами аутоагресивної поведінки підлітків [72]. Виявлено кілька чинників, що викликають агресивну поведінку підлітків, серед яких: групова приналежність підлітків; засоби масової інформації; жорстокість у кінофільмах; комп'ютерні ігри.

Можна зробити висновки про те, що соціальні чинники, включаючи сімейні умови і вплив однолітків, відіграють критичну роль у формуванні

соціально небезпечної поведінки серед підлітків. Однак, багато дослідників відзначають, що схильність до соціально небезпечної поведінки пов'язана із біопсихосоціальною моделлю, яка містить біологічні, психологічні та соціальні чинники. Ж.Пінатель стверджує, що схильність до суспільно небезпечної поведінки формується під впливом генетичних особливостей і соціальних умов особистості [56].

Припускають, що детермінантами соціально небезпечної поведінки є інтеграція біологічних і соціальних чинників. Серед чинників небезпечної поведінки особистості виокремлюють вікові особливості, переживання кризи ідентичності, внутрішньосімейні та міжособистісні конфлікти, етнопсихологічні проблеми, психопатологію. Схильність до самоушкоджувальної поведінки також пояснюють біопсихосоціальним комплексом чинників [58; 65].

Дослідження показують важливість вивчення чинників соціально безпечної поведінки сучасної молоді, оскільки сучасні форми соціально небезпечної поведінки недостатньо пояснені біологічними та соціальними факторами. Вчені дійшли висновку, що безпечна поведінка визначається соціальними та культурними умовами і залежить від виховання. Акцентують увагу на тому, що такі аспекти, як самосвідомість, самопізнання, самовідношення і саморегуляція, визначають формування безпечної поведінки особистості. Відзначають, що на формування безпечної поведінки підлітків також впливають емоційно-вольова регуляція, планування і контроль власних дій, вміння приймати рішення. Говорять про необхідність навчання різноманітності схем соціальної взаємодії у дітей для формування безпеки життєдіяльності. Також важливо розвивати особистісні якості підлітків з метою забезпечення їхньої безпечної життєдіяльності.

Деякі фахівці підкреслюють, що психологічні механізми особистості є детермінантами соціально небезпечної поведінки. Вчені відзначають, що особистісні особливості підліткового віку відіграють ключову роль у боротьбі з адиктивною, протиправною і конфліктною поведінкою. Серед основних причин

соціально небезпечної поведінки виокремлюють переживання, фрустрації та адаптацію до певної ситуації. Відзначають акцентуації характеру підлітків як детермінанти небезпечної поведінки. До психологічних детермінант булінгу відносять риси віктимної поведінки. Акцентується увага на взаємозв'язку агресивності підлітків, що проявляється у спілкуванні з однолітками і батьками, з особистісними характеристиками, незадоволеністю соціальним статусом.

Вчені також виокремлюють зв'язок між протиправною поведінкою і такими чинниками, як психічна незрілість, конформність, уникнення складних ситуацій. Також чинниками відхильної поведінки називають імпульсивність, потяг до вражень, ризикованість. Виокремлюють такі чинники, як дратівливість, агресивність, жорстокість, низький вольовий контроль, підвищена сугестивність. До дескрипторів соціально небезпечної поведінки підлітків відносять низький рівень толерантності, труднощі в адаптації, швидкий темп життя, психофізіологічний дискомфорт [3]. Серед чинників агресивної поведінки виокремлюють невпевненість у собі, почуття провини, образливість, песимізм, дратівливість, емоційну чутливість, тривожність, імпульсивність.

Багато вчених виокремлюють внутрішні (адекватність, критичність, продуктивність, когнітивні здібності, емоції, особистісні характеристики, відомості, підпорядкованість, особливості вольової регуляції поведінки, імпульсивність, клініко-психологічні проблеми та ін.) і зовнішні (відносини дитини із найближчим оточенням, специфіка соціального середовища, особливості району або регіону проживання) чинники небезпечної поведінки.

Конфліктні ситуації у сім'ї та школі є основними зовнішніми чинниками, що впливають на соціально небезпечну поведінку, серед внутрішніх чинників виділяють сугестивність, незрілість, депресивні стани. Пусковим механізмом соціально небезпечної поведінки вважають соціальні мережі та відеоігри.

До внутрішніх чинників відносять індивідуально-особистісні особливості, емоційну ригідність, низький рівень мотивації, низьку самооцінку,

конформізм. Серед зовнішніх причин виокремлюють політичну ситуацію, взаємини у сім'ї та освітніх установах.

Вчені підкреслюють необхідність вивчення індивідуально-особистісних особливостей підлітків як внутрішніх чинників відхильної поведінки. До психологічних причин відхильної поведінки підлітків поряд із зовнішніми факторами (порушення взаємовідносин з оточуючими; соціальна адаптація, сімейна, педагогічна та соціальна занедбаність) називають внутрішні фактори (психологічні бар'єри, порушення ціннісно-мотиваційної сфери, емоційні проблеми, низький рівень адаптивних можливостей, негативний життєвий досвід) [4].

Виявлено, що чинниками формування агресивності підлітків є: емоційна обстановка у сім'ї; самоствердження, тривога за майбутнє, взаємини у групі однолітків; агресивність у поведінці; деформація соціальних потреб, тенденція до домінування, насильства; потреба у володінні матеріальними благами; особистісні особливості, що характеризують протиправність; імпульсивність, ворожість; рівень агресії; акцентуації характеру; соціально-економічні умови, правосвідомість, дисциплінованість особистості.

Дослідження показують, що такі особистісні особливості, як низька самооцінка, почуття самотності, невироблені навички прийняття рішень і вирішення проблем, невміння контролювати свої емоції, можуть сприяти формуванню аутоагресивної поведінки. Відзначається, що у підлітковому віці швидко розвиваються психічні розлади, які збільшують ризик самоушкоджень. Низький рівень самоконтролю та емпатії, висока імпульсивність та агресивність визначають високий рівень делінквентності поведінки, який може бути пов'язаний із підвищеною схильністю до самоушкоджувальної поведінки серед підлітків. Вчені стверджують, що профілактика соціально небезпечної поведінки підлітків є найбільш ефективною, якщо спрямована на особистість, оскільки особистісні особливості є ключовим елементом у зниженні ризику формування небезпечної поведінки.

Питання про визначення детермінант соціально небезпечної поведінки залишається дискусійним, психологи по-різному дотримуються власних підходів до його розуміння. Таким чином, соціально небезпечна поведінка формується як результат засвоєння соціальних норм, які транслюються суспільством.

Розглянемо сучасні підходи вивчення детермінант соціально небезпечної поведінки підлітків. Згідно із зарубіжними дослідженнями А.Валх, Д.Велс, С.Ганн основні детермінанти злочинності у неповнолітніх можна розділити на три групи: біологічні: гормональні зміни, розвиток мозку, синдром зниження уваги та гіперактивності; психологічні: певні особистісні характеристики, невідповідність емоційної зрілості; соціальні детермінанти: дитячо-батьківські відносини, антисоціальні однолітки, проблеми в навчальному середовищі [70].

Серед детермінант соціально небезпечної поведінки підлітків визначають особистісні та вікові особливості. Виокремлюють такі детермінанти соціально небезпечної поведінки: складні та небезпечні ситуації у навколишньому середовищі; небезпечність ситуації; нездатність застосовувати внутрішні та зовнішні ресурси, необхідні для подолання труднощів; невміння обрати стратегію поведінки; відсутність відповідальності за власну активність.

Пропонують кілька основних чинників, що визначають соціально небезпечну поведінку підлітків, які можна класифікувати за різними групами:

біологічні (зовнішня непривабливість, дефекти мовлення, недоліки конституційно-соматичного складу);

психологічні (акцентуації характеру, психопатії, збудливість нервової системи);

соціально-педагогічні (особливості сімейного, шкільного та громадського виховання);

соціально-економічні (соціальна нерівність, напруженість);

морально-етичні (руйнування цінностей, падіння моралі).

Таким чином, використовується комплексний підхід до визначення детермінант соціально небезпечної поведінки.

Низка вчених відзначає, що психологічними детермінантами соціально небезпечної поведінки неповнолітніх є застосування неконструктивних копінг-стратегій. Відзначають, що в період 1996-2020 рр. знижується застосування підлітками із протиправною поведінкою умовно адаптивних копінг-стратегій. За даними вчених, більшість підлітків зі схильністю до різних видів соціально небезпечної поведінки частіше застосовують малоадаптивні та неадаптивні копінги. Так, виявлено, що у підлітків із соціально небезпечною поведінкою не сформовано продуктивну копінг-поведінку, яка сприяє конструктивному подоланню складних життєвих ситуацій. Виявлено, що підлітки із делінквентною поведінкою застосовують неадаптивні поведінкові копінг-стратегії, проте серед когнітивно-емоційних копінгів використовують адаптивні та відносно адаптивні стратегії. У підлітків із соціально небезпечною поведінкою серед емоційних копінгів переважають протест, обурення, емоційна розрядка, недостатній оптимізм; серед поведінкових стратегій переважають активне уникнення, відволікання, компенсація, ізоляція [37]. Схильність до девіантної поведінки підлітків пов'язана із застосуванням уникнення та пасивних адаптивних стратегій («втеча з середовища, пошук нового», «пасивне вичікування зовнішніх і внутрішніх змін», «пасивна репрезентація себе»). Емоційно-орієнтовані копінги, уникнення і схильність до подолання норм і правил взаємопов'язані зі схильністю до адиктивної, самоушкоджувальної, агресивної та делінквентної поведінки серед підлітків. Зарубіжними вченими виявлено, що підлітки із Колумбії зі схильністю до небезпечної поведінки у стресових ситуаціях використовують стратегії «уникнення» і «дистанціювання», орієнтовані на власний емоційний стан [16]. Вони підкреслюють, що для психопрофілактики соціально небезпечної поведінки у підлітків необхідне формування емоційних стратегій поведінки.

Дослідження показують значні відмінності у копінг-стратегіях між підлітками із соціально небезпечною і соціально безпечною поведінкою. Підлітки-правопорушники відчувають себе менш психологічно безпечно і рідше вдаються до копінг-стратегій проблемно-орієнтованого типу у порівнянні

із підлітками із правомірною поведінкою. У стресових ситуаціях підлітки із соціально небезпечною поведінкою, на відміну від учнів із нормативною поведінкою, частіше вдаються до малоадаптивних копінг-стратегій, таких як «уникнення», «відволікання», «соціальне відволікання», «самозвинувачення». Підлітки із соціально небезпечною поведінкою схильні використовувати стратегії заперечення, проекції, компенсації та дистанціювання, що також підтверджує їх схильність до неадаптивних форм поведінки. Неадаптивні стратегії сприяють формуванню соціальної дезадаптації підлітків, що може поглиблювати їхні проблеми в міжособистісних відносинах та адаптації і суспільстві. Отже, підлітки із соціально небезпечною поведінкою демонструють часте застосування малоадаптивних і неадаптивних копінгів та зниження використання адаптивних і продуктивних копінг-стратегій, що ускладнює їхню здатність справлятися із життєвими труднощами та стресовими ситуаціями.

Дослідження соціально небезпечної поведінки підлітків виявляють безліч чинників, серед яких особлива увага приділяється особистісним характеристикам. Зокрема, вчені акцентують увагу на цільових установках, потребах і способах їхнього задоволення, а також на ставленні до норм і ціннісних орієнтацій. Результати їхніх досліджень підкреслюють важливість інтернет-залежності та залучення до груп смерті як значущих, що сприяють соціально небезпечній поведінці підлітків. У підлітків з інтернет-залежністю спостерігаються такі особистісні характеристики, як тривожність, агресивність, сугестивність, низька стресостійкість і використання неконструктивних копінг-стратегій. Малайзійські вчені дійшли висновку, що чинниками соціально небезпечної поведінки підлітків є обставини, що порушують взаємодію з однолітками, відсутність підтримки сім'ї та стратегії адаптації для подолання стресу [14].

Виокремлюють кілька чинників, що впливають на прояв насильства та агресивної поведінки у підлітків:

персональні: неадекватна самооцінка, імпульсивність, тривожність, конфліктність; соціальні фактори: культ насильства у суспільстві, вплив ЗМІ, рівень соціально-економічного життя, негативний приклад сім'ї; поведінкові фактори: відсутність цілей і цінностей, інтересів підлітка, низька навчальна мотивація. Акцентують увагу на таких чинниках соціально небезпечної поведінки підлітків: психогенні: взаємини у сім'ї, тип виховання, оточення з асоціальною поведінкою; медико-біологічні: наявність психічних і соматичних захворювань, патологія розвитку;

особистісні: несамостійність мислення, конформність, нерозвинена рефлексія і самосвідомість, відсутність емпатії. Крім того, до чинників соціально небезпечної поведінки належать: соціальні: економічні, екологічні, соціальні, культурні; соціально-педагогічні: вплив сім'ї та школи; індивідуально-типологічні: особистісні особливості та риси характеру; соціально-психологічні: вплив оточення; мобінг і босінг: цькування у школі, у сім'ї та серед однолітків;

чинники соціально небезпечної поведінки: індивідуальні особливості: нестабільність психічних процесів, психомоторна загальмованість або розгальмованість; виховні: домінуюча гіперпротекція, потураюча гіперпротекція та ін.; сприйняття батьківських дій: дитина сприймає дії батьків як перешкоду до задоволення власних потреб, що призводить до порушення поведінки; емоційна реакція: неадекватне реагування дитиною на труднощі у шкільному житті або незадовільні відносини зі дорослими та однолітками; педагогічні помилки: помилки у навчанні, які можуть сприяти розвитку соціально небезпечної поведінки; стресові ситуації: сімейні стреси, розлучення батьків, смерть близької людини, насильство у сім'ї.

К.Вахл пропонує негативні емоції (гнів, ненависть, занепокоєння, страх тощо) як чинники суспільно небезпечної поведінки [69]. Результати дослідження свідчать, що низький рівень емоційного інтелекту може сприяти агресії та насильству у підлітків. Труднощі у соціалізації та поведінці підлітків проявляються при несформованому умінні розуміти власні емоції та почуття, а

також емоції та почуття інших людей, і приходять до висновку, що здатність до агресії та насильства насамперед має місце у людей із низьким рівнем емоційного інтелекту. Використання неадаптивних стратегій регуляції емоцій є одним із чинників розвитку агресивної поведінки підлітків.

Емоційний інтелект відіграє важливу роль у формуванні соціально небезпечної поведінки. Так, Д.Ланс виявила негативний зв'язок між загальним рівнем емоційного інтелекту і вандалізмом, а також нападами, між субшкалою «управління відносинами і самоконтролем» і вандалізмом, нападами і загальною девіантністю, дійшла висновку, що при підвищенні рівня емоційного інтелекту знижуються показники схильності до девіантної поведінки [42]. У дослідженні іспанських психологів встановлено, що у агресорів і жертв-агресорів кіберзалякування низький рівень емоційного інтелекту, а такі чинники емоційного інтелекту, як розуміння та емоційне регулювання, знижують ймовірність участі як жертви та агресора. Відзначається, що учні із високою здатністю розуміти і регулювати власні емоції демонструють високий рівень неучасті у кіберзалякуванні, вони мають необхідні ресурси для реагування на потенційно конфліктні ситуації з однолітками, тим самим знижуючи ймовірність стати жертвою кіберзалякування або жертвою-агресором [21]. Результати дослідження австралійських вчених підтвердили, що чим вищий рівень розуміння емоцій інших людей, тим нижча ймовірність прояву підлітком цькування по відношенню до однолітків, так само, як у підлітків із більш розвиненим емоційним інтелектом, менше шансів стати жертвами віктимізації з боку однолітків [16].

Високий рівень самоконтролю, управління емоціями, емпатія, комунікабельність, психологічна стійкість, толерантність, знижена чутливість є чинниками, що знижують агресивність особистості. Таким чином, дослідження демонструють, що емоційний інтелект сприяє зниженню схильності до соціально небезпечної поведінки серед підлітків.

Перейдемо до аналізу індивідуально-характерологічних особливостей, що впливають на формування соціально небезпечної поведінки підлітків.

Тривожність, емоційність і конформізм виділяють серед чинників соціально небезпечної поведінки особистості. Вони виявили кореляцію відхильної поведінки із тривожністю, емоційністю і конформізмом. Підлітки із соціально небезпечною поведінкою чутливі до слів і зауважень, не виявляють стриманості у складних ситуаціях, рідко підкоряються прийнятим у суспільстві нормам і правилам, необов'язкові і безвідповідальні, часто нетерплячі, імпульсивні, несамостійні, залежні від думки більшості, схильні до конформізму. Песимістичність, невротичність, емоційна лабільність, імпульсивність, ригідність, тривожність, пасивність, соціальна інтроверсія, індивідуалістичність сприяють формуванню схильності до суїцидальної поведінки у підлітків. Дослідники виявили, що, у порівнянні із підлітками із нормативною поведінкою, підлітки, схильні до соціально небезпечної поведінки, характеризуються емоційною нестабільністю і напруженістю, замкнутістю і підозрілістю, низьким самоконтролем, обмеженістю мислення, частіше можуть застосовувати фізичне насильство, негативізм, підозрілість, почуття провини.

Отже, такі індивідуально-характерологічні особливості, як тривожність, емоційність, конформізм, впливають на стримування соціальної небезпечності поведінки підлітків. Дослідження причин соціально небезпечної поведінки призводить до безлічі чинників, які умовно можна розділити на кілька категорій. Серед причин відхильної поведінки фахівці називають:

вікові особливості підлітків, що детермінують високий ризик порушення адаптації;

індивідуальні властивості психіки (несформована саморегуляція, особистісна спрямованість);

особистісні особливості, травмуючі події;

соціальний досвід і особливості взаємодії людини з навколишнім світом [268];

порушення соціалізації;

органічні ураження головного мозку, зловживання психоактивними речовинами;

відсутність зайнятості;

особливості психічного розвитку особистості.

Дослідники виявили безліч чинників, що сприяють соціально небезпечній поведінці підлітків. Так, серед соціокультурних чинників виокремлюють знецінення і відсутність цінностей, падіння престижу і потенціалу освіти, низьку соціальну активність. Соціально-педагогічну занедбаність відзначають серед причин соціально небезпечної поведінки підлітків, а також невихованість, негативні стереотипи поведінки, відсутність навичок позитивної поведінки, психологічний дискомфорт як наслідок неблагополучних сімейних відносин, неуспіхів у навчальній діяльності, негативних взаємин з однолітками, відхилення психологічного та фізичного розвитку, переживання вікових криз, неможливість для самовираження, відсутність суспільно-корисної діяльності та життєвих цілей, бездоглядність, дезадаптація.

До причин формування соціально небезпечної поведінки особистості відносять сімейне неблагополуччя, несприятливе оточення, засоби масової інформації, конфліктні взаємини, психічну незрілість, сугестивність, вплив референтної групи, внутрішній конфлікт, вікову специфіку; прагнення до самоствердження, несформованість стійких моральних позицій, імпульсивність.

Однією із причин соціально небезпечної поведінки вважається відсутність конструктивного вирішення проблемної ситуації та управління власною поведінкою. Мішенню вчинення соціально небезпечних діянь підлітків є вивчення чинників, що впливають на формування порушень психічного здоров'я. Серед причин агресивної поведінки Д.Коннор виокремлює низький інтелект, неадекватну самооцінку, замкнутість, антисоціальну спрямованість, низький самоконтроль, несформованість морально-етичної сфери [23].

Також до причин формування агресивної поведінки відносять емоційну сферу (відраза, гнів, зневага, озлобленість), пізнавальну (усвідомлення обстановки, виділення об'єкта агресії), мотиваційну (цілеспрямованість і

рішучість). Відзначається кореляція цих сфер з особистісними особливостями, темпераментом, акцентуацією характеру, розладами особистості.

Підлітки, схильні до адиктивної поведінки, показали нижчий рівень товариськості (недовірливість до оточуючих, замкнутість, відчуженість від зовнішнього світу), дисциплінованості, емоційної стійкості у порівнянні із підлітками із нормативною поведінкою.

Відзначається комплекс причин соціально небезпечної поведінки підлітків: відсутність цілей і плану життя; відсутність мотивації і безвідповідальне ставлення до навчальної діяльності; відсутність інтересів і хобі; неадекватне ставлення до педагогічних впливів; відсутність контролю своєї поведінки у суспільстві; нездатність до самокритики, рефлексії; комфортність, несамостійність, відсутність навичок вирішення складних ситуацій; відсутність емпатії, невміння чути оточуючих; недотримання правил поведінки в суспільстві; наявність шкідливих звичок.

Вчені серед предикторів відхильної поведінки підлітків виокремлюють: вікові особливості підлітків, що детермінують високий ризик порушення адаптації; індивідуальні властивості психіки (несформована саморегуляція, особистісна спрямованість); соціальний досвід і особливості взаємодії людини з навколишнім світом [34]; органічні ураження головного мозку, зловживання психоактивними речовинами.

На основі огляду зарубіжних досліджень агресії та її зв'язку із компонентами емоційного інтелекту приходять до висновку, що рівень його розвитку є предиктором агресивних проявів в усіх його формах, незалежно від статі та віку. Форми соціально небезпечної поведінки учнів характеризуються комплексом зовнішніх (соціальних, педагогічних) і внутрішніх (психологічних) предикторів:

до соціальних предикторів належать темп сучасного життя, який призводить до напруженості сучасних дітей і підлітків; жорстокість сучасного світу, що спотворює етичні норми і формує емоційне оніміння (нечутливість);

криза сучасної сім'ї як соціального інституту, в якому формується особистість дитини, що агресивно реагує на дисфункціональність мікросередовища;

серед педагогічних предикторів соціально небезпечної поведінки сучасних дітей і підлітків виокремлюють педагогічну занедбаність або ліберальне виховання, в результаті чого дитина легко втягується у протисоціальні дії; виховний вакуум сучасної школи, її усунення від виховної функції з акцентом на інтелектуальний розвиток, що призводить до домінування суперництва і байдужості в міжособистісних відносинах сучасних підлітків-однокласників;

до психологічних предикторів соціально небезпечної поведінки учнів у школі відносять вікові та індивідуальні особливості особистості на цьому етапі онтогенезу: емоційну нестійкість, низький рівень самоконтролю, тривожність і недовірливість, невпевненість у собі. На тлі боротьби за високий соціальний статус і повагу у класі вони нерідко призводять до прагнення піднестися за рахунок сили, демонстрації фізичної переваги, образ і приниження серед однолітків. Також виокремлюють зовнішні (соціальні, педагогічні) предиктори і внутрішні (психологічні) предиктори.

Отже, проведений аналіз підходів до детермінації соціально небезпечної поведінки свідчить, що не існує чіткого поділу на чинники, причини, передумови (предиктори) і відзначається певна взаємозамінність і підміна цих понять, що призводить до множинної повторюваності виокремлених детермінант, які умовно можна розділити на біологічні, соціальні, психологічні.

Серед психологічних детермінант вчені найчастіше вказують на: особистісні риси, такі як самооцінка, імпульсивність, емоційна запальність; неадаптивні поведінкові стратегії та механізми: схильні до соціально небезпечної поведінки часто використовують неконструктивні копінги для подолання стресу; особливості емоційної сфери: низький рівень емоційної регуляції, проблеми із контролем власних емоцій тощо; кризи ідентичності, які посилюються підвищеною агресивністю, прагненням до самовираження через ризиковані дії; та інші можливі детермінанти. У зв'язку з цим необхідно

звернутися до розгляду вказаних вченими детермінант соціально небезпечної поведінки у контексті віково-психологічної специфіки учнів, оскільки саме у підлітковому віці проявляються і можуть закріпитися ознаки, що є чинниками ризику соціально небезпечної поведінки.

1.3. Психологічна характеристика соціально небезпечної поведінки у підлітків

Підлітковий період є критично важливим етапом життя, коли людина перебуває між дитинством і дорослістю. Особливостіі підліткового віку Ж.Піаже та ін. розглядають як «перехідний» через складність і значущість для подальшого розвитку особистості [55]. Ж.Піаже підкреслював важливість цього періоду для формування особистості, коли закладаються основні цінності і переконання, також відзначають суперечливість розвитку підліткового періоду, коли особистість стикається з внутрішніми конфліктами. У підлітковому віці провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками в процесі суспільно-корисної діяльності та навчання. В процесі спілкування підліток відтворює відносини, які є формою освоєння дорослих відносин. Одним із головних мотивів є прагнення знайти власне місце у колективі однолітків, їхня думка стає найбільш значущою. З розвитком провідної діяльності відбувається особистісний розвиток підлітка. Зі змінами в Я-концепції підліток починає відчувати себе дорослим, відкидає приналежність до дітей, відчуває потребу у визнанні дорослості оточуючими. Специфіка соціальної ситуації розвитку полягає у бажанні стати дорослим, але особливості поведінки підлітка показують, що він залишається дитиною. Почуття дорослості підліток демонструє через прояв власної самостійності, незалежності, прояви протесту. У цей віковий період відбувається розвиток вольових якостей, наполегливості, цілеспрямованості, набуваються навички

подолання труднощів. Однак є тенденція, що у підлітків переважає наполегливість в одному виді діяльності, але може бути відсутня в інших.

Підлітковий вік зазнає значних змін у когнітивному розвитку, соціалізації та становленні ідентичності. У цей період активно розвиваються здібності до абстрактного мислення і розширення часової перспективи, що дозволяє підліткам краще усвідомлювати свої дії та їхні наслідки. Одночасно відбувається звільнення від батьківської опіки і активне входження до групи однолітків, що стає важливим для формування соціальної ідентичності. Цей період також характеризується суперечливими тенденціями, негативними проявами, дисгармонійністю, зміною системи інтересів, протестною поведінкою.

Дослідники виокремили такі психологічні особливості підліткового періоду. Відзначають почуття дорослості і реакцію емансипації, що свідчить про те, що підліток розширює власні права і обмежує права дорослих щодо власної особистості, що є частиною його прагнення до самостійності; з'являється реакція групування з однолітками. Підкреслюється, що взаємодія з однолітками стає домінуючим мотивом поведінки підлітків, оскільки вони шукають власне місце у групі; вказується на те, що у підлітковому віці виникає активний інтерес до протилежної статі, що також впливає на самооцінку підлітків; у цей період активно розвивається рефлексія і самосвідомість, що дозволяє підліткам глибоко усвідомлювати власні почуття і переживання;

Підлітковий період також характеризується суперечливими тенденціями і негативними проявами, такими як емоційна нестабільність, зміна системи інтересів, протестна поведінка. Багаторічні дослідження демонструють вікову стійкість сфер високої проблемної заклопотаності підлітків початку століття і сучасного покоління, у т. ч. у зв'язку з їхньою зануреністю в інтернет-середовище. Ці аспекти можуть призводити до дисгармонії в особистісному розвитку підлітка, коли він прагне утвердити власну індивідуальність, але стикається з внутрішніми конфліктами і зовнішніми очікуваннями.

До основних суперечностей особистості, які виникають у підлітковому віці, відносять:

суперечності між потребою проявити самостійність і реальними можливостями її здійснення;

позиціонування себе дорослою людиною, залишаючись за власними реальними силами дитиною;

необхідність підлітка у референтній групі: він хоче входити до тієї чи іншої соціальної групи, вважатися її повноправним членом, жити за її законами. Однак групи підлітків найбільш замкнуті і важко приймають «новачків», що часто може створювати особливий тип простору самотності навколо підлітка із труднощами у спілкуванні;

прагнення відстоювати власне право на індивідуальність та унікальність, при цьому одночасно бути індивідуальним.

Виокремлюють амбівалентність поведінки у підлітковому періоді, підкреслюючи, що цей вік характеризується безліччю суперечливих тенденцій і негативних проявів:

фізична і соціальна дезадаптація: підлітки можуть відчувати труднощі в адаптації до фізичного середовища і соціальних норм;

конформізм: підлітки можуть підкорятися як дорослим, так і однолітками, що створює внутрішні конфлікти;

прагнення до дорослості: підлітки активно прагнуть утвердити власну незалежність і дорослість;

підвищена емоційна збудливість: емоційні реакції підлітків можуть бути яскравими і непередбачуваними;

екстремізм у поведінці: підлітки можуть виявляти схильність до ризикованих та екстремальних дій;

упертість, яка проявляється у поглядах і рішеннях, що може призводити до конфліктів з оточуючими;

брехливість, нещирість проявляється у тенденції до обману або приховування справжніх почуттів;

помилкові ідеали, які не відповідають реальності, що впливає на самооцінку і поведінку;

відданість груповим цінностям: підлітки віддають перевагу цінностям своєї групи однолітків, що може призводити до конфліктів з батьками і дорослими.

Молодший підлітковий вік – 11-13 років (отроцтво) – є найбільш вразливим для впливу небезпечних чинників. Цей віковий період визнаний важливим для формування ціннісно-визначальної життєвої бази особистості. Вказується на зв'язок ненормативності підлітків з їхньою схильністю до певних видів відхиляючої поведінки, а також на відмінності у типах темпоральності підлітків, що володіють різними особливостями ненормативності і властивими їй поведінковими девіаціями.

У підлітковому віці спостерігаються значні зміни у психофізіологічному розвитку, які впливають на поведінку та емоційний стан. У дослідженнях цей вік описується як імпульсивний, із підвищеною емоційною лабільністю, схильний до прийняття ризикованих рішень, відмови від дотримання соціальних норм, складний у регуляції поведінки [45]. У цей період відбувається помітне прискорення росту і зміни у розмірах тіла, що супроводжується серйозними фізіологічними і психологічними змінами, які можуть викликати неврівноваженість, різкі перепади настрою і труднощі у регуляції поведінки. Підлітки не здатні справлятися із тривалими і сильними подразниками, що може проявлятися в апатії і запальності. Підлітки можуть демонструвати високий ступінь дратівливості і збудливості, що ускладнює контроль над почуттями. Очевидно, що підлітковий вік є складним періодом, в якому відбувається інтенсивний розвиток особистості на тлі значних змін як у фізіологічному, так і психологічному аспектах.

Підлітковий вік є ключовим етапом у формуванні характеру, і багато дослідників підкреслюють його вразливість до впливу навколишнього середовища. Підлітки схильні до впливу середовищних чинників, що може сприяти розвитку патохарактерологічних особливостей. Підлітковий вік є

найбільш чутливим до складних життєвих ситуацій. У цей час відбувається активний розвиток особистості, і підлітку необхідно вирішувати безліч завдань, включаючи емансипацію від дорослих і встановлення контактів з однолітками. Вчені виокремлюють підвищену чутливість підлітків та їхню схильність до впливу оточуючих, що також пов'язано із переходом у доросле життя. Це може проявлятися у змінах у поведінці та емоційному стані. Для підлітків характерною є адекватна самооцінка, проте вони також можуть проявляти демонстративність та емоційність. Вказується на суперечливість підліткової поведінки, включаючи сентиментальність і безсердечність, нерішучість і нахабство, а також протест проти правил. Ці риси можуть бути результатом внутрішньої боротьби між прагненням до незалежності і необхідністю відповідати соціальним нормам. Сучасні підлітки виявляють індивідуалізм, гедонізм, прагнення до швидкої наживи, мобільність, активність, а також зниження критичності мислення, соціального та емоційного інтелекту.

Таким чином, підлітковий вік – це період значних змін у характері та поведінці, де вплив середовища відіграє вирішальну роль у формуванні особистісних якостей.

Емоційна нестійкість є характерною рисою підліткового віку, і багато дослідників підкреслюють її вплив на поведінку та психічний стан підлітків. Підлітки часто демонструють низький рівень самоконтролю і високу сугестивність з боку однолітків, що призводить до прагнення до самоствердження і дорослості. Вчені відзначають, що підлітковий вік характеризується високою емоційною збудливістю, тривожністю, а також суперечливістю почуттів, пов'язаних із самооцінкою. У підлітків часто виявляються проблеми, що виражаються в емоційній нестійкості, дратівливості та агресивності. У віці 13-15 років спостерігається пік емоційної нестабільності, який характеризується імпульсивністю і різкими перепадами настрою. У підлітковому віці відбуваються зміни в образі «я» і самооцінці, що також пов'язано з емоційною нестійкістю та амбівалентним ставленням до питань

автономії і групування з однолітками. Вказується на схильність підлітків застрягати як на позитивних, так і на негативних власних емоціях.

Зарубіжні вчені також підтверджують, що підлітковий вік є етапом підвищеної емоційної лабільності, імпульсивності, ризикованих рішень, а також недотримання соціальних норм [9; 36]. Цей період може призвести до порушень у поведінці, проте він також є сприятливим для прийняття норм поведінки у суспільстві. Таким чином, емоційна нестійкість є важливим аспектом підліткового віку, що вимагає уваги з боку батьків і педагогів.

Тривожною тенденцією сучасності є щорічні випадки публічної агресії учнів як по відношенню до однолітків, так і до педагогів у закладах освіти. Основним періодом прояву агресивності вважається підлітковий вік. Це пояснюється тим, що у цей період вже сформовані такі властивості особистості, як емоційна нестабільність та імпульсивність, що впливає на прояв агресивної поведінки. Підлітки найбільш схильні до прояву агресивної поведінки у зв'язку із різкими змінами в їхньому розвитку і переживанням психологічної кризи. Для сучасних підлітків характерний інфантилізм, який проявляється в особистісній незрілості, застосуванні пасивних копінг-стратегій, неконтрольованій поведінці, низькому емоційному інтелекті, що може сприяти агресивності та тривожності. Таким чином, підлітковий вік є критичним періодом для формування агресивної поведінки. Емоційна нестабільність, інфантилізм і вплив соціуму створюють умови для прояву агресії.

У підлітковому віці спостерігаються різні психологічні та поведінкові особливості, такі як віктимність, агресія та песимізм. У цей період у підлітків проявляється несформованість ціннісних орієнтацій, почуття дорослості, залежність від референтної групи та втрата авторитету дорослих. Ці чинники можуть значно впливати на їхню поведінку та сприйняття навколишнього світу. У підлітків найбільш виражені фізична та вербальна агресія, що обумовлено низьким самоконтролем, відсутністю впевненості, недовірою до людей, нестабільною самооцінкою та підозрілістю.

У 64% підлітків виявлено соціально обумовлену поведінку, 58% показали протиправну поведінку, схильність до залежної поведінки є характерною для 73% підлітків, у 23% виявлено високі значення агресивної поведінки, самоушкоджуюча поведінка присутня у 36%. Підлітки у віці 12-13 років часто демонструють негативізм, а також фізичну і вербальну агресивність. Дослідження показують, що для підліткової кризи характерні зміни у взаємовідносинах з оточуючими, включаючи: протестну поведінку проти дорослих; грубість, некерованість; негативізм і замкнутість. Ці аспекти підкреслюють складність взаємодії підлітків із навколишнім світом і необхідність розуміння їхніх емоційних і соціальних потреб.

Вчені виявили, що 60% підлітків мають середній рівень схильності до делінквентної, суїцидальної та адиктивної поведінки, що пов'язано із низьким рівнем самоповаги, самоінтересу та аутосимпатії. У підлітковому віці існує високий ризик формування делінквентної поведінки, яка є однією з найбільш небезпечних форм відхильної поведінки. У підлітковому віці виявляється високий ризик суїцидальної поведінки. Серед чинників вчені виокремлюють схильність до самоушкодження і саморуйнування, соціально-психологічну дезадаптацію, проблеми самоприйняття, труднощі в емоційній сфері, тривожність, фрустрацію.

У підлітковому віці здійснюється переоцінка збільшених можливостей, спостерігається прагнення до незалежності, самостійності, підвищена критичність по відношенню до себе і дорослих, що є наслідком виникнення і закріплення відхильної поведінки. У підлітків недостатній рівень розвитку здатності розуміти і прогнозувати власну поведінку і поведінку оточуючих, що може призвести до труднощів соціалізації і виникнення девіантної поведінки.

Підлітки із соціально небезпечною поведінкою мають значно менш виражене позитивне ставлення до професійної самореалізації. У підлітків із саморуйнівною поведінкою уявлення про професійне майбутнє мають негативний характер і пов'язані з відмовою від самореалізації. Ці підлітки демонструють негативну спрямованість вольових зусиль, ігнорують моральні

норми, не приймають відповідальність, не розуміють себе, цілеспрямовано порушують правила. Підлітки, схильні до агресивної поведінки, характеризуються циклічністю настрою та інтересів, емоційністю, імпульсивністю, конфліктністю, невпевненістю у собі та дратівливістю.

Зарубіжні вчені також стверджують, що саме підлітковий вік характеризується біологічними, психологічними та поведінковими змінами і є періодом підвищеного ризику формування адиктивних розладів [6; 20].

Підлітковий період є важливим етапом у розвитку особистості, характеризується безліччю емоційних, соціальних і психологічних змін. Згідно із дослідженнями, підлітки у цьому віці відчувають підвищену емоційність і низьку стресостійкість, що може призводити до різних форм соціально небезпечної поведінки.

До компонентів готовності підлітків до здійснення соціально небезпечної поведінки відносять:

ціннісно-мотиваційний, що містить пріоритетність цінностей ризику і небезпеки, потребу у небезпечних ризикованих формах поведінки; нехтування безпекою;

когнітивний, що характеризується ігноруванням знань про можливі небезпеки, причини їхнього виникнення;

операційно-діяльнісний, що виявляється у небажанні передбачати небезпечні ситуації і знаходити оптимальні способи безпечної поведінки;

регулятивний, що містить нездатність здійснювати емоційно-вольову регуляцію власної поведінки, планувати і контролювати власні дії, приймати рішення;

рефлексивний, пов'язаний із невмінням аналізувати та оцінювати результати власної поведінки у небезпечній ситуації.

Підлітковий вік є сензитивним періодом для формування досвіду безпечної соціальної поведінки. Обґрунтовано модель соціально безпечної/небезпечної поведінки неповнолітніх, яка містить когнітивно-пізнавальний, емоційно-вольовий, потребно-мотиваційний, міжособистісно-

соціальний компоненти. До показників соціально безпечної та небезпечної поведінки відносять сензитивність до загроз, рівень агресивності, самооцінку, суб'єктивне благополуччя, копінг-стратегії. У цій моделі серед чинників соціально небезпечної поведінки підлітків виокремлюють антисоціальну поведінку, асоціальність, інфантилізм, соціальну недовіру до світу, схильність до віктимної поведінки, віртуальну залежність, неадекватну самооцінку.

Підлітки із соціально небезпечною поведінкою схильні до делінквентності, залежностей, агресивності та самоушкоджень. Ці підлітки виявляють підвищену тривожність і дратівливість, негативізм, підозрілість і образливість, а також характеризуються низьким рівнем емоційного інтелекту.

У порівнянні із ними підлітки із нормативною поведінкою є більш товариськими і соціально адаптованими. Вони виявляють життєрадісність, довірливість, сміливість, підприємливість, у той час як підлітки із соціально небезпечною поведінкою частіше є песимістичними, обережними та емоційно стриманими. Підлітки із соціально небезпечною поведінкою часто відчувають внутрішньоособистісні конфлікти, низький рівень емпатії і можуть проявляти грубість і нестриманість. Отже, підлітки із соціально небезпечною поведінкою демонструють безліч негативних характеристик, які впливають на їхню соціальну адаптацію та особистісний розвиток.

Виокремлюють ряд психологічних особливостей підлітків із соціально небезпечною поведінкою, включаючи неприйняття педагогічних впливів, складнощі у подоланні труднощів, ухилення від перешкод. Ці підлітки схильні до впливу оточуючих, відчувають тривожність і невпевненість, мають низький рівень самоконтролю та егоцентричність, також виявляють агресивність і емоційну нестійкість. Ці характеристики можуть ускладнювати їхню соціалізацію та адаптацію у суспільстві.

Таким чином, підлітковий період є критично важливим етапом у житті людини, коли формуються основні цінності, погляди і переконання. У цей час учні стикаються із безліччю внутрішніх конфліктів і труднощів, прагнуть до самостійності і незалежності, що проявляється у протестній поведінці. Підлітки

починають відкидати дитячі ролі і прагнуть до визнання власної дорослості. Провідною діяльністю стає спілкування з однолітками, що сприяє формуванню соціальної ідентичності та Я-концепції. Також учні демонструють високу емоційну збудливість, що може проявлятися у перепадах настрою і труднощах регулювання власних емоцій. Негативні прояви, такі як агресивність і тривожність, можуть ускладнювати їхню соціалізацію та адаптацію в освітньому середовищі. Підлітковий вік характеризується великою полярністю і суперечливістю: потребою у самостійності проти реальних можливостей, прагненням до дорослості при збереженні дитячих рис. Підлітки схильні до впливу однолітків і соціальних груп, що може сприяти їхньому розвитку або призводити до негативних наслідків. Учні підліткового віку потребують підтримки з боку дорослих для успішної соціалізації та подолання труднощів.

Підлітковий період є сензитивним етапом для формування різних форм соціально небезпечної поведінки, включаючи делінквентну, адиктивну, суїцидальну. Це пов'язано із біологічними, психологічними та соціальними змінами у цей період. Підлітки із соціально небезпечною поведінкою часто виявляють низький рівень емпатії, емоційну нестабільність і схильність до агресії. У готовності підлітків до соціально небезпечної поведінки виокремлюють ціннісно-мотиваційні, когнітивні, операційно-діяльнісні, регулятивні та рефлексивні аспекти. З огляду на високі ризики та негативні наслідки соціально небезпечної поведінки важливим прикладним завданням є розробка та впровадження профілактичних програм, спрямованих на підтримку підлітків в емоційному та соціальному розвитку, а також на підвищення рівня їхньої самосвідомості та саморегуляції.

Висновки за розділом

Соціально небезпечна поведінка як дихотомія соціально безпечної поведінки являє собою дії негативного характеру, які суперечать соціальним нормам і загрожують фізичній та психологічній безпеці самої особистості та оточуючих. Під схильністю до соціально небезпечної поведінки розуміється

схильність до поведінки, що негативно відхиляється від соціальних норм, що свідчить про вичерпаність або відсутність у особистості безпечних поведінкових стратегій.

Основними видами соціально небезпечної поведінки є делінквентна, залежна, агресивна і самоушкоджуюча, що включають і сучасні різновиди відхильної поведінки, у т. ч. у кіберформах (мобінг, харасмент, булінг, газлайтинг, шутинг, зацепінг, сталкерінг, руфінг, небезпечне селфі, дифармації та ін.).

У детермінації соціально небезпечної поведінки вчені відзначають біологічні (генетична схильність, фізичні особливості тощо), соціальні (взаємовідносини у сім'ї, вплив однолітків, умови соціалізації), психологічні детермінанти. Серед основних психологічних детермінант соціально небезпечної поведінки вчені виокремлюють: особистісні риси, такі як рівень самооцінки, імпульсивність, емоційну запальність; неадаптивні поведінкові стратегії та механізми; низький рівень емоційної регуляції та контролю; кризи ідентичності, які посилюються підвищеною агресивністю, прагненням до самовираження через ризиковані дії, та інші.

Підлітковий вік відрізняється амбівалентним характером психіки учнів, коли проявляється безліч полярних, суперечливих і пограничних ознак і властивостей. Емоційна лабільність, прагнення до самоствердження і пошук автономії при несформованих саморегуляції і контролі визначають чутливість учня підліткового віку до формування делінквентної, адиктивної, аутоагресивної та інших форм девіантної поведінки. Підлітки із соціально небезпечною поведінкою і готовністю до неї часто виявляють слабку емпатію, емоційну нестабільність, схильність до агресії.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ І ДЕТЕРМІНАНТ СХИЛЬНОСТІ ДО СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ У УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Організація, етапи та методи дослідження

Необхідність перевірки висунутих в результаті теоретичного аналізу припущень вимагала проведення емпіричного та експериментального дослідження.

Завдання дослідження:

вивчити актуальний рівень схильності до соціально небезпечної поведінки учнів підліткового віку;

виявити психологічні детермінанти (чинники та умови) схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку із різним ступенем і валентністю схильності до соціально небезпечної поведінки;

розробити психолого-педагогічну програму зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики в учнів підліткового віку, експериментально перевірити її ефективність.

Поставлені завдання визначили такі етапи дослідження:

пілотне дослідження – вивчення схильності підлітків до різних видів соціально небезпечної поведінки. Вибірка дослідження – 135 підлітків 13-15 років, які навчаються у 7-9 класах. Метод організації дослідження – масове скринінгове обстеження. Визначення взаємозв'язку схильності до різних видів відхиляючої поведінки учнів та їхнього емоційного інтелекту з метою уточнення завдань і дослідження гіпотез, перевірки раціональності та обґрунтованості методичного інструментарію, збору інформації. Вибірка – 93 підлітки 13-15 років, які навчаються у 7-9 класах;

емпіричне дослідження:

вивчення актуального рівня схильності до соціально небезпечної поведінки та її психологічних детермінант в учнів підліткового віку;

класифікація підлітків за допомогою ієрархічного об'єднання у кластери за ознакою різного ступеня схильності до соціально небезпечної поведінки;

визначення психологічних детермінант схильності учнів до соціально небезпечної поведінки при різному ступені та валентності схильності.

Вибірку емпіричного дослідження склали 167 учнів 7-9 класів віком 13-15 років;

експериментальне дослідження з метою перевірки психологічних детермінант схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки, що містить:

констатувальний етап – уточнення виявлених особливостей схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки та її психологічних детермінант в експериментальній (ЕГ) і контрольній (КГ) групах;

формувальний етап – реалізація розробленої із врахуванням виявлених детермінант програми зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики в учнів підліткового віку;

контрольний етап – оцінка експериментальної перевірки детермінант за ефективністю реалізованої психолого-педагогічної програми зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики в учнів підліткового віку.

В експериментальному дослідженні брали участь 44 підлітки 13-14 років, які навчаються в двох 7-х класах (ЕГ – 24 особи, КГ – 20 осіб). Для вирішення дослідницьких завдань використовувався комплекс методик, що дозволяє оцінити схильність учнів до соціально небезпечної поведінки та виміряти теоретично обґрунтовані психологічні детермінанти: емоційний інтелект, копінг-стратегії та механізми, індивідуально-характерологічні особливості підлітків.

Для вивчення схильності до різних видів відхильної поведінки застосовувався тест-опитувальник «Схильність до девіантної поведінки»

Е.Леус і А.Соловйова, що дозволяє виміряти готовність підлітків до різних видів відхильної поведінки. Методика визначає показники вираженості залежної поведінки (ЗП), самоушкоджувальної поведінки (СП), агресивної поведінки (АП), делінквентної поведінки (ДП), соціально обумовленої поведінки (СОП) за змістом питань, кожне з яких оцінюють у балах за шкалою опитувальника. Залежно від набраної за шкалою суми балів оцінюють відсутність схильності, ситуативну схильність, сформований вид соціально небезпечної поведінки.

«Опитувальник емоційного інтелекту ЕмІн» Д.Люсіна, який дозволяє визначити рівень розвитку емоційного інтелекту за чотирма шкалами:

здатність до розуміння та управління емоціями інших людей (міжособистісний емоційний інтелект);

здатність до розуміння і управління власним емоційним станом (внутрішньоособистісний емоційний інтелект);

здатність до розуміння власних і чужих емоцій;

здатність до управління власними і чужими емоціями.

Для дослідження копінг-стратегій було використано опитувальник «Способи поведінки, що допомагають впоратися із труднощами», розроблений Р.Лазарусом і С.Фолкманом, адаптований Т.Крюковою, Є.Куфтяк, М.Замишляєвою, який призначений для визначення копінг-стратегій, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності. Методика дозволяє виявити ступінь переваги стратегії подолання стресу:

конструктивні копінг-стратегії: «самоконтроль», «пошук соціальної підтримки», «планування вирішення проблеми»;

відносно конструктивні копінг-стратегії: «прийняття відповідальності», «позитивна переоцінка»;

неконструктивні копінг-стратегії: «конфронтація»,

«дистанціювання», «втеча-уникнення».

Для психологічної діагностики копінг-механізмів використовувалася методика Е.Хейма «Способи подолання складних ситуацій», яка дозволяє

виявити адаптивні та неадаптивні варіанти когнітивних, поведінкових та емоційних копінг-механізмів.

Таблиця 2.1

Показники психологічних детермінант схильності до небезпечної поведінки, що підлягали заміру в емпіричній вибірці

Психологічні детермінанти схильності до соціально небезпечної поведінки	**Діагностичні методики**	**Показники**	**Методи статистичної обробки**
Емоційний інтелект	«Опитувальник емоційного інтелекту ЕмІн» Д.Люсіна	Рівень здатності до розуміння та управління власними емоціями та емоційним станом оточуючих	Кореляційний аналіз Факторний аналіз
Стратегії упорання	Опитувальник «Способи упорання поведінки», Р.Лазаруса і С.Фолкмана Методика для психологічної діагностики копінг-механізмів Е.Хейма «Способи подолання важких ситуацій»	Використання неконструктивних і конструктивних копінг-стратегій; неадаптивних і адаптивних копінг-механизмів.	
Індивідуально-характерологічні особливості	14-факторний особистісний опитувльник Кеттелла 14PF/HSPQ (High School Personality Questionnaire)	Емоційна стійкість, стриманість, обережність, впевненість у собі, незалежність, рівень самоконтролю та ін.	Регресійний аналіз

Для дослідження індивідуально-характерологічних особливостей підлітків використовувався 14-факторний особистісний опитувальник Кеттелла 14PF/HSPQ (High School Personality Questionnaire) для підлітків в адаптації

А.Рукавішнікова і М.Соколової, що дозволяє вивчити емоційно-вольові особливості, комунікативні властивості та особливості міжособистісної взаємодії.

Вибір діагностичних методик та аналіз результатів дослідження здійснювалися, виходячи з уявлень про детермінанти схильності до соціально небезпечної поведінки підлітків.

Математичну обробку отриманих даних виконано із використанням статистичного пакету «STATISTICA 6» і MS Excel. Для виявлення детермінант схильності до соціально небезпечної поведінки в емпіричній вибірці застосовані такі методи: факторний аналіз (метод головних компонент без обертання), кореляційний аналіз Спірмена, кластеризації (метод повного зв'язку, евклідова відстань), множинний регресійний аналіз (множинна лінійна регресія). Перевірка наявності нормального розподілу залишків для проведення регресійного аналізу в емпіричній вибірці проводилася за допомогою критерію Шапіро-Уілка. Для виявлення статистично значущих відмінностей даних застосовувалися кутове перетворення Фішера і Т-критерій Вілкоксона. Для представлення отриманих результатів дослідження використовувалися такі методи графічної візуалізації: таблиці, рисунки, діаграми, графіки.

Кількісна обробка даних дозволила виокремити групи учнів із різним ступенем і валентністю (поєднанням видів) схильності до соціально небезпечної поведінки, визначити кореляційні зв'язки між виявленими параметрами, виявити чинники та умови, що є детермінантами соціально небезпечної поведінки сучасних підлітків.

2.2 Актуальний рівень і психологічні детермінанти та умови схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів підліткового віку

Для визначення схильності до соціально небезпечної поведінки підлітків було проведено емпіричне дослідження, результати якого дозволили вивчити актуальний рівень і психологічні детермінанти схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки, визначити основний напрямок формувального експерименту. Під час емпіричного дослідження отримано дані, що дозволяють охарактеризувати схильність підлітків емпіричної вибірки до різних видів соціально небезпечної поведінки (рис. 2.1).

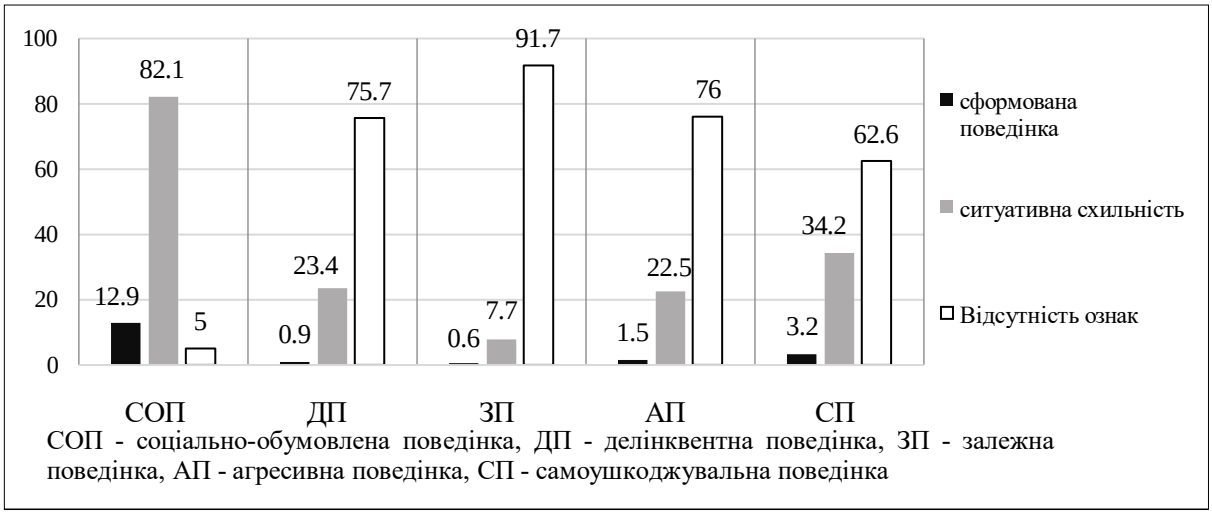

Рисунок 2.1 – Показники схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів емпіричної вибірки (%)

У більшості учнів (82,1%) домінує орієнтація на соціально обумовлену поведінку, що виявляється у підлітковій реакції групування як вікова норма (потреба у приналежності до групи та орієнтація на її ідеали, прагнення бути поміченим, прийнятим і зрозумілим однолітками). Однак 17,9% підлітків мають крайні ступені вираженості соціально обумовленої поведінки: у 12,9% учнів

високий ризик схильності до впливу оточуючих і підкорення їхній думці; для 5% підлітків характерна неадаптованість у групі однолітків.

У 62,6% учнів відсутні ознаки самоушкоджувальної (аутоагресивної) поведінки. Однак третина підлітків (34,2%) має ситуативну схильність до такої поведінки. У них відзначаються суїцидальні прояви у формі думок, висловлювань, натяків аж до суїцидальних спроб демонстративного характеру. У 3,2% випробовуваних така модель поведінки вже сформована і проявляється у прагненні заподіяти собі біль або фізичну шкоду як свідома відмова від життя. Троє з чотирьох (75,7%) випробовуваних не мають ознак делінквентної поведінки. У 23,4% виявлена ситуативна схильність, тобто під впливом певних обставин вони можуть вчинити дисциплінарні проступки та адміністративні правопорушення. Сформована поведінка, що суперечить правовим нормам, притаманна 0,9% підлітків. Майже аналогічні дані отримано і за шкалою агресивної поведінки. Лише 1,5% підлітків вказали на прояв вербальної або фізичної агресії, спрямованої на оточуючих людей, а також ворожості і негативізму.

У дев'яти із десяти досліджуваних учнів (91,7%) відсутні ознаки залежної (адиктивної) поведінки. Лише 7,7% підлітків мають ситуативну схильність і 0,6% – вже сформовану модель такої поведінки, для яких характерне прагнення до втечі від реальності шляхом зміни власного психічного стану за допомогою фіксації на певних предметах або видах діяльності.

Таким чином, найбільше у підлітків представлена спрямованість на соціально обумовлену поведінку серед однолітків або значущих дорослих (батьків, педагогів), що є ознакою вікової норми і становить основу особистісного розвитку. На другому місці самоушкоджуюча (аутоагресивна) поведінка із заподіянням шкоди самому собі, яка частіше проявляється у вигляді демонстративного суїциду. Третина підлітків (34,2%) має ситуативну схильність або вже сформовану модель такої поведінки, спрямованої на звільнення від нестерпних через вікові особливості емоційних переживань. На третьому місці перебуває схильність до делінквентної поведінки, кожен п'ятий

підліток може вчинити правопорушення за певних обставин, або у них вже сформована делінквентна поведінка. Найрідше підлітки демонструють схильність до залежної (адиктивної) поведінки.

Кореляційний аналіз засвідчив, що усі види соціально небезпечної поведінки взаємопов'язані між собою. Кореляційна матриця представлена у додатку А. Аналогічні результати було отримано при апробації методики її авторами: найбільше у підлітків проявляється соціально обумовлена поведінка, високі показники виявлені по самоушкоджуючій поведінці, найменше виражена тяга до залежної поведінки.

Дані схильності до соціально небезпечної поведінки підлітків залежно від статі подано на рис. 2.2.

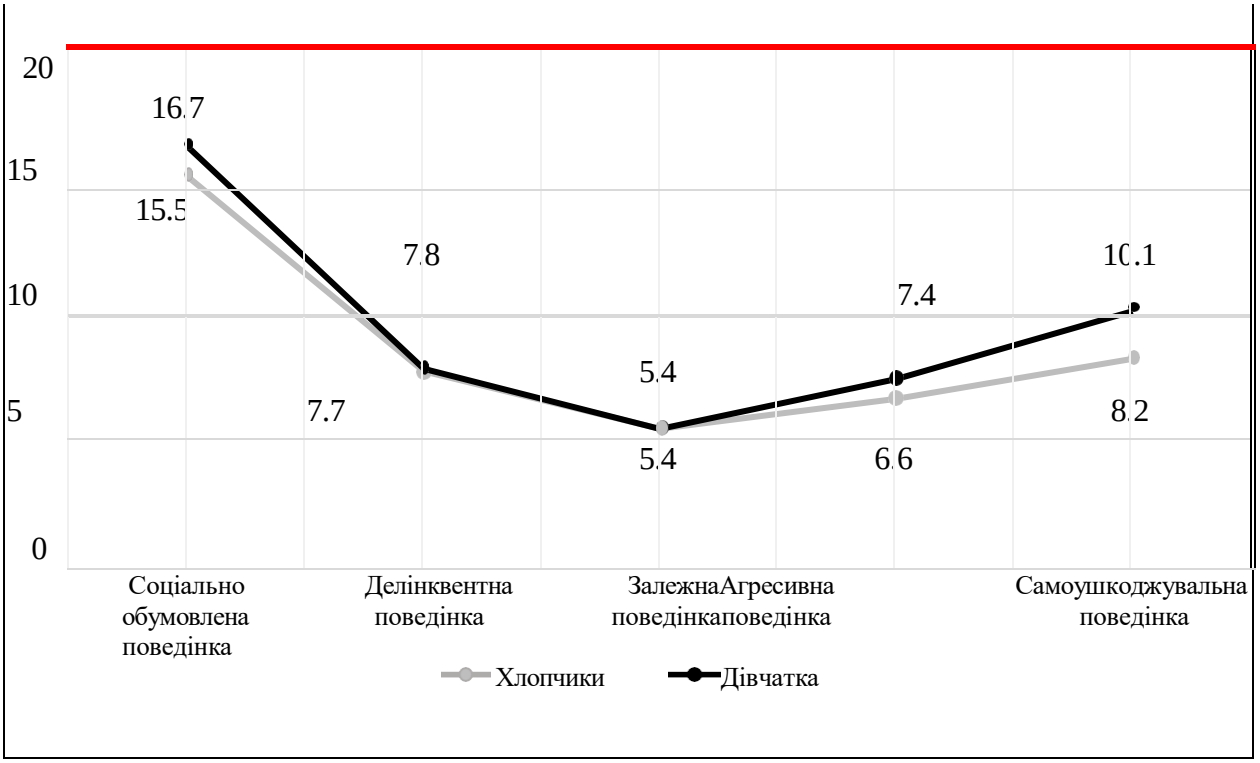

Рисунок 2.2 – Показники схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у хлопчиків і дівчаток емпіричної вибірки (середні значення)

Схильність до соціально обумовленої поведінки дівчаток достовірно вища, ніж у хлопчиків. На відміну від хлопчиків, дівчатка більш адаптовані у групі, але одночасно більш залежні від спілкування з оточуючими людьми.

Застосування непараметричного методу для визначення достовірності відмінностей вибірок φ – критерій Фішера підтвердило відмінності хлопчиків і дівчаток (φ=4,34, φ*0,01≥2,31). Достовірних відмінностей у схильності до інших видів (делінквентного, агресивного, залежного та аутоагресивного) у хлопчиків і дівчаток не виявлено.

Однією із ключових детермінант схильності до соціально небезпечної поведінки згідно з теоретичним аналізом є показники емоційного інтелекту. Особливості у підлітків емпіричної вибірки подано на рис. 2.3.

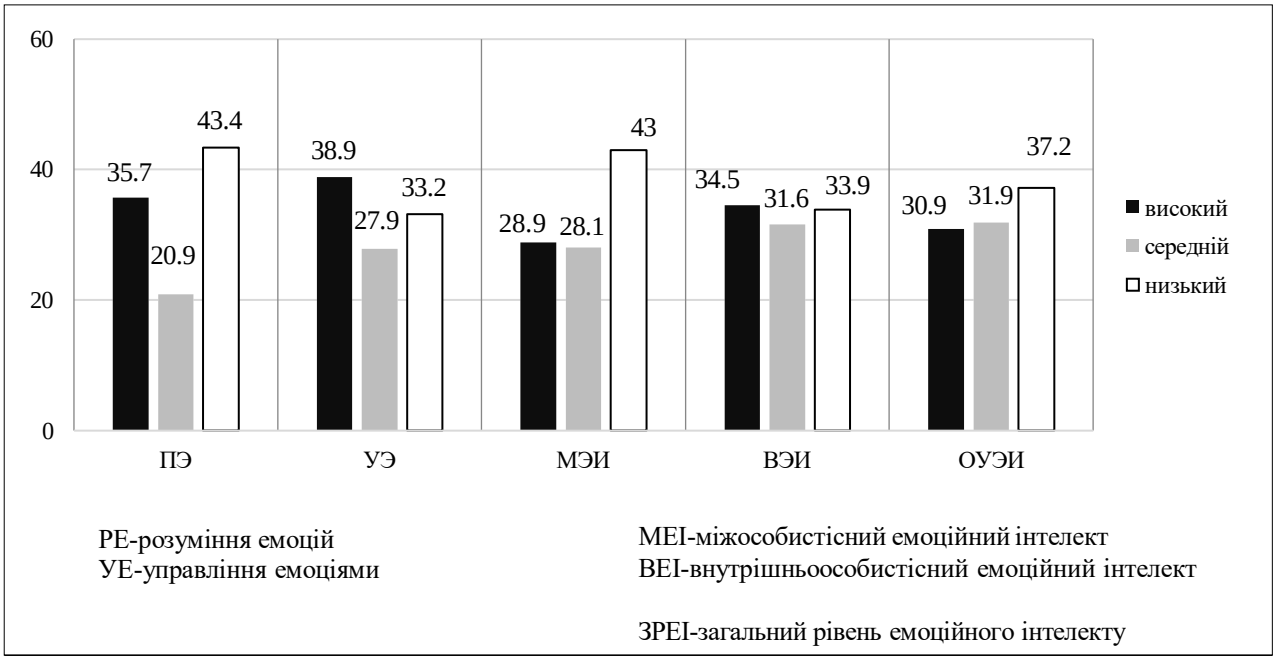

Рисунок 2.3 – Особливості емоційного інтелекту в учнів емпіричної вибірки (%)

Вивчення емоційного інтелекту учнів емпіричної вибірки засвідчило, що четверо із десяти підлітків (43%) мають низький рівень міжособистісного емоційного інтелекту, 28,1% випробовуваних – середній і 28,9% учнів – високий рівень розуміння та управління емоціями оточуючих.

Третина підлітків (33,9%) мають низький рівень внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, тобто розуміння та управління власним емоційним станом. Практично троє з десяти (31,6%) учнів із середнім рівнем здатні до усвідомлення власних емоцій (їхнього розпізнавання та

ідентифікації) і розуміння причин їхнього виникнення. 34,5% підлітків мають високий рівень, вони впевнено розпізнають власний емоційний стан, вміють підтримувати бажані емоції та контролювати небажані.

За субшкалою «розуміння емоцій» 43,4% підлітків мають низький рівень здатності до розуміння власних і чужих емоцій, лише 20,9% учнів мають високий рівень усвідомлення власних емоцій, розуміння емоційного стану людини на основі міміки, жестикуляції, інтонації. За субшкалою «управління емоціями» низький рівень здатності до управління власними та чужими емоціями виявлений у третини підлітків (33,2%). 27,9% випробовуваних можуть викликати у себе та інших людей потрібні емоції та контролювати їхню інтенсивність. Високий рівень цієї здатності показали 38,9% підлітків, які готові продукувати або знижувати інтенсивність необхідних емоцій. У цілому 37,2% учнів мають низький рівень емоційного інтелекту, 31,9% – середній рівень, троє із десяти (30,9%) – високий рівень загального емоційного інтелекту.

Отримані дані дозволяють зробити висновки про емоційний інтелект досліджених підлітків:

четверо із десяти учнів емпіричної вибірки мають низький рівень міжособистісного емоційного інтелекту, тобто здатності розуміти емоційний стан оточуючих на основі зовнішніх проявів (міміка, жестикуляція, інтонація), вони не чутливі до внутрішніх переживань інших людей;

третина учнів має низький рівень внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, тобто відчуває серйозні труднощі у розумінні власного емоційного стану, контролі його зовнішнього прояву та управлінні ним, тобто такі підлітки насилу розуміють власні емоції, причини їхнього виникнення та наслідки;

практично четверо із десяти підлітків мають низький рівень загального емоційного інтелекту, тобто здатності розпізнавати власні та чужі емоції, розуміти наміри та бажання, контролювати та керувати ними в процесі взаємодії.

Особливості емоційного інтелекту хлопчиків і дівчаток подано на рис. 2.4.

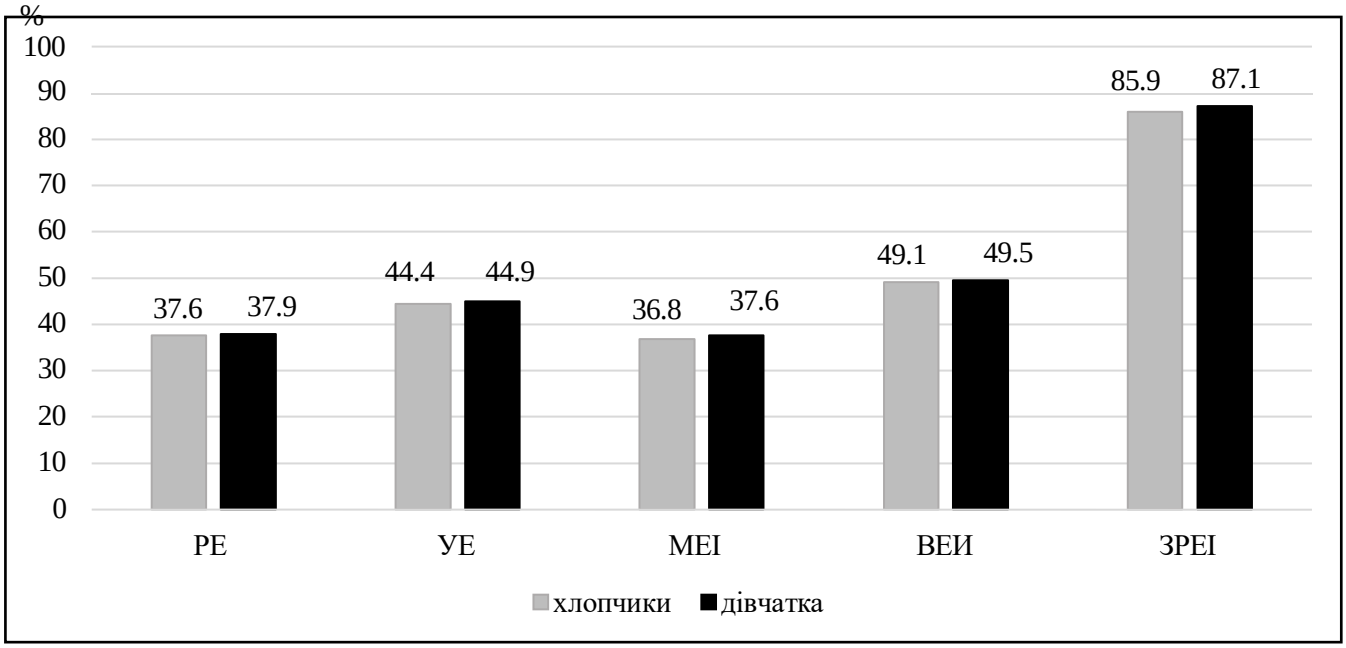

Рисунок 2.4 – Особливості емоційного інтелекту у хлопчиків і дівчаток емпіричної вибірки (середні значення)

Достовірних відмінностей в особливостях емоційного інтелекту хлопчиків і дівчаток не виявлено. Як хлопчики, так і дівчатка показали низький рівень міжособистісного емоційного інтелекту, здатності до розуміння та управління емоціями інших людей, високий рівень здатності до усвідомлення власних емоцій, розуміння їхніх причин, здатності керувати власними емоціями, викликати і підтримувати бажані емоції і тримати під контролем небажані. За субшкалою «розуміння емоцій» як хлопчики, так і дівчатка показали низькі показники, у той же час середній рівень управління емоціями. Загальний емоційний інтелект хлопчиків і дівчаток перебуває на середньому рівні.

Отримані результати підтверджують дослідження, що вказують на середній і низький рівень здатності підлітків до розуміння емоційного стану оточуючих, а також на труднощі в управлінні власним емоційним станом. Ці висновки узгоджуються із даними досліджень, в яких відзначається, що частина

підлітків стикається із проблемами емоційного інтелекту [35]. Зокрема, під час дослідження виявлено, що троє із десяти підлітків продемонстрували високий рівень загального емоційного інтелекту, що забезпечує різнорідність у цій групі. Таким чином, незважаючи на наявність у підлітків високого рівня емоційного інтелекту, загальна тенденція вказує на необхідність подальшого розвитку навичок розуміння та управління емоційним станом серед підлітків.

Іншою можливою детермінантою схильності до проявів соціально небезпечної поведінки можуть бути неконструктивні копінг-стратегії. В процесі дослідницької роботи було отримано дані, що дозволяють охарактеризувати особливості поведінки підлітків, які навчаються, що допомагає впоратися із проблемами.

Достовірних відмінностей в особливостях емоційного інтелекту хлопчиків і дівчаток не виявлено. Як хлопчики, так і дівчатка показали низький рівень міжособистісного емоційного інтелекту, здатності до розуміння та управління емоціями інших людей, високий рівень здатності до усвідомлення власних емоцій, розуміння їхніх причин, здатності керувати власними емоціями, викликати і підтримувати бажані емоції і тримати під контролем небажані.

За субшкалою «розуміння емоцій» як хлопчики, так і дівчатка показали низькі показники, у той же час середній рівень управління емоціями. Загальний емоційний інтелект хлопчиків і дівчаток перебуває на середньому рівні. 44,6% випробовуваних мають виражене використання стратегії «втеча-уникнення», у них можуть спостерігатися неконструктивні форми поведінки у стресових ситуаціях: заперечення або уникнення проблеми та відповідальності за вирішення виниклих труднощів, 15% рідко використовують таку стратегію. Практично половина учнів (49,7%) помірно використовують копінг-стратегію «позитивна переоцінка», 38,1% підлітків вирішують труднощі за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання, 12,2% підлітків рідко вдаються до цієї стратегії.

Копінг-стратегія «самоконтроль» полягає у придушенні власних почуттів та емоцій, прояві самовладання і контролю за власними діями. Практично половина випробовуваних (52,4%) помірно використовують цю стратегію. Для 37,2% підлітків характерною є виражена перевага цієї копінг-стратегії, вони намагаються не показувати власні переживання із приводу проблемної ситуації оточуючим, вимогливі до себе. 10,4% учнів рідко вдаються до використання копінг-стратегії «самоконтроль».

Половина учасників опитування (50,8%) у помірній мірі використовує стратегію «планування вирішення проблеми», 35,4% мають виражену перевагу відповідної копінг-стратегії, долають складні ситуації за рахунок аналізу ситуації, що склалася, і планування власних дій, 13,8% підлітків рідко використовують цю стратегію у стресових ситуаціях.

Копінг-стратегію «дистанціювання», яка передбачає суб'єктивне зниження значущості складної ситуації та рівня емоційної залученості особистості, 57,4% учнів використовують помірно, 20,4% підлітків – рідко. 22,2% віддають виразну перевагу цій копінг-стратегії, для цих підлітків характерним є зменшення значущості ситуації.

Копінг-стратегію «конфронтація» 61,3% учнів використовують рідко. Троє із десяти підлітків (30%) помірно використовують цю стратегію, вони характеризуються енергійністю при вирішенні проблемних ситуацій, вмінням відстоювати власні інтереси, справлятися із тривогою у стресових ситуаціях. Вираженою ця стратегія є у 8,7%, вони можуть проявляти ворожість, готовність до ризику, імпульсивні у власній поведінці, мають труднощі у плануванні дій.

Стратегія «прийняття відповідальності» відображає аналіз власних дій та їхніх наслідків у ситуації, що склалася. Третина підлітків (34,4%) рідко вдається до використання цієї стратегії, 6,3% мають виражену перевагу цій копінг-стратегії, їхня поведінка може призводити до невиправданої самокритики, переживання почуття провини і незадоволеності собою.

Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» передбачає залучення зовнішніх ресурсів для вирішення складної ситуації. 59,4% учнів помірно

використовують відповідну стратегію, 6,2% мають виражену перевагу відповідної стратегії, 34,4% – рідко.

Отже, можна відзначити, що підлітки справляються зі стресовими ситуаціями за рахунок трьох домінуючих копінг-стратегій: «втеча-уникнення», «позитивна переоцінка», «самоконтроль». Найрідше вони використовують копінги «конфронтація», «прийняття відповідальності» і «пошук соціальної підтримки». Результати дослідження підтверджують дані вчених про те, що для підлітків характерним є використання неконструктивних і відносно конструктивних копінг-стратегій. Результати дослідження підтверджують, що 37,2% підлітків виражено, а половина випробовуваних помірно застосовують конструктивну копінг-стратегію «самоконтроль».

Результати дослідження копінг-стратегій хлопчиків і дівчаток виявились такими. На відміну від хлопчиків, дівчатка достовірно частіше використовують неконструктивні копінг-стратегії «дистанціювання» (φ=4,33, φ*0,01≥2,31), «втеча-уникнення» (φ=5,93, φ*0,01≥2,31), відносно конструктивний копінг «позитивна переоцінка» (φ=2, φ*0,05≥1,64), конструктивні копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» (φ=1,78, φ*0,05≥1.64) і «самоконтроль» (φ=2,43, φ*0,01≥2,31). Складні ситуації дівчатка долають за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та ступеня емоційної залученості у неї, ухилення та заперечення проблеми, а також за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання, придушуючи та стримуючи емоції, залучення зовнішніх ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки.

Для вивчення стратегій, методів і дій, які використовуються при подоланні стресу та адаптації до життєвих ситуацій було використано методику для психологічної діагностики копінг-механізмів Е. Хейма «Способи подолання складних ситуацій». Під час емпіричного дослідження були отримані дані, що дозволяють охарактеризувати особливості копінг-механізмів підлітків (рис. 2.5).

Аналіз результатів засвідчив, що серед емоційних копінг-механізмів:

дещо більше половини учнів підліткового віку (53,9%) використовують адаптивні копінг-механізми («оптимізм» – 48,2%, «протест» –5,7%);

троє із десяти учнів використовують неадаптивні механізми копінгу («придушення емоцій» – 18,7%, «покірність» – 4,5%,

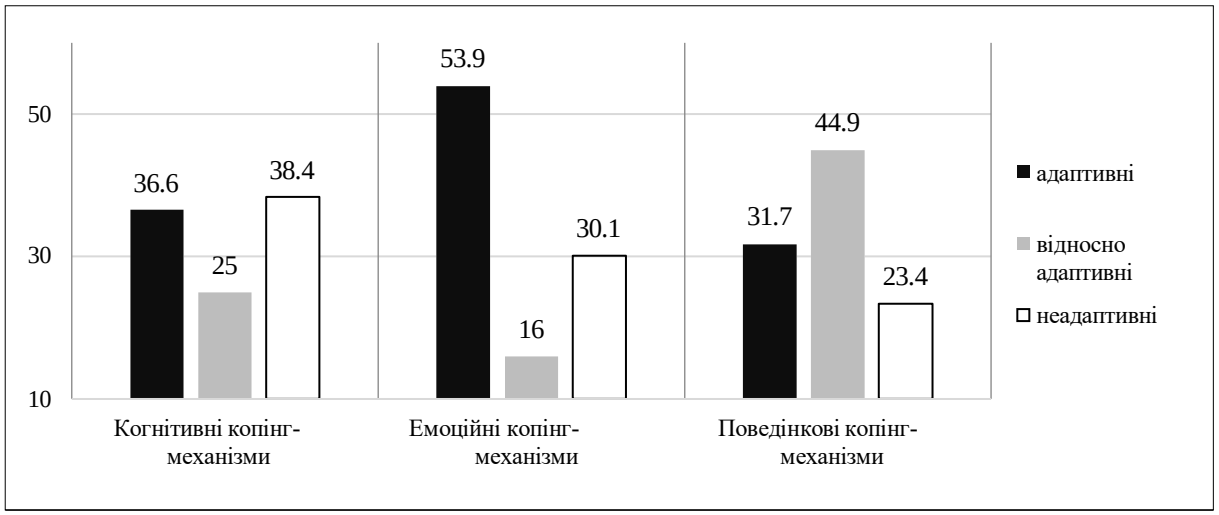

Рисунок 2.5 – Особливості копінг-механізмів у студентів емпіричної вибірки (%)

«агресивність» – 3,6% і «самозвинувачення» – 3,3%), поведінка яких характеризується пригніченими емоціями, станом безнадії, переживанням злості і покладанням провини на себе та інших;

16% підлітків вдаються до відносно адаптивних копінг-механізмів («емоційна розрядка» – 11,2%, «пасивна кооперація» – 4,8%). Їхня поведінка спрямована або на зняття напруги, пов'язаної із проблемами, емоційною реакцією, або на передачу відповідальності за вирішення труднощів іншим особам.

Серед поведінкових копінг-механізмів випробовувані застосовують:

відносно адаптивні – 44,9% підлітків («відволікання» – 32,3%, «компенсація» – 6,4% і «конструктивна активність» – 6,2%), характеризуються прагненням до тимчасового відходу від вирішення проблем;

31,7% вдаються до адаптивних копінг-механізмів («альтруїзм» – 13,4%, «звернення» – 9,4%, «співпраця» – 8,9%), підлітки вступають у співпрацю зі

значущими для них людьми, шукають підтримки у соціальному оточенні або пропонують її. Ці копінги проявляються в умінні спілкуватися, співпрацювати;

23,4% підлітків використовують неадаптивні копінг-механізми («відступ» – 14,9%, «активне уникнення» – 8,5%), тобто уникають думок про неприємності, прагнуть уникнути контактів, відмовляються від вирішення проблем.

Серед когнітивних копінг-стратегій:

38,4% підлітків використовують неадаптивні механізми копінгу («смирення» – 13,3%, «дисимуляція» – 10,3%, «ігнорування» – 8,1% і «розгубленість» – 6,7%). Ці копінг-механізми відносяться до пасивних форм поведінки із відмовою від подолання труднощів у зв'язку із відсутністю віри у власні сили та інтелектуальні ресурси;

36,6% підлітків використовують адаптивні копінг-механізми. («збереження самовладання» – 15,1%, «проблемний аналіз» – 14%,

«встановлення власних цінностей» – 7,5%). Ці адаптивні механізми копінгу спрямовані на аналіз виниклих труднощів і можливих шляхів виходу із них. Копінги проявляються у вмінні тримати контроль над собою, поважати себе і свою працю, знаходити виходи зі складних ситуацій;

25% підлітків використовують відносно адаптивні копінг-механізми («передача сенсу» – 15,4%, «відносність» – 5,4% і «релігійність» – 4,2%). Ці форми поведінки спрямовані на оцінку труднощів, стійкість у вірі при зіткненні зі складними проблемами.

Таким чином, найчастіше підлітки серед емоційних копінг-механізмів використовують адаптивні копінг-механізми, троє із десяти вдаються до неадаптивних копінг-механізмів. Серед поведінкових копінг-механізмів четверо із десяти підлітків використовують відносно адаптивні копінг-механізми, більше 30% – адаптивні копінг-механізми. Серед когнітивних копінг-механізмів підлітки частіше використовують неадаптивні механізми, на другому місці – використання адаптивних копінг-механізмів, кожен четвертий використовує відносно адаптивні копінг-механізми.

Результати дослідження копінг-механізмів хлопчиків і дівчаток представлені на рисунку 2.6, достовірність відмінностей – у додатку Б.

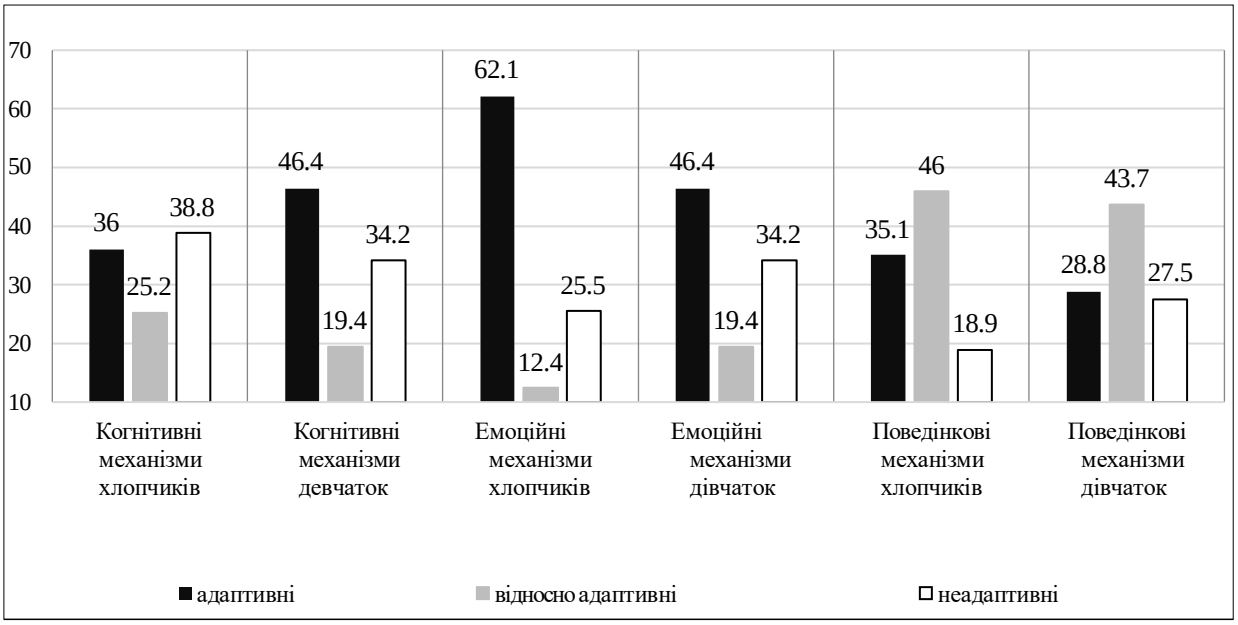

Рисунок 2.6 – Особливості копінг-механізмів у хлопчиків і дівчаток емпіричної вибірки (%)

Порівняльний аналіз вираженості копінг-механізмів залежно від статі учнів показує, що дівчата-підлітки частіше, ніж хлопці, вдаються до неадаптивних і відносно неадаптивних емоційних копінг-механізмів (φ=2,45, φ*0,01≥2,31). Це вказує на те, що дівчата більш схильні відчувати пригнічений емоційний стан при вирішенні труднощів, ніж хлопці. Дівчата (27,5%) достовірно частіше за хлопців (18,9%) вдаються до неадаптивних поведінкових копінг-механізмів (φ=2,63, φ* 0,01≥2,31). Дівчата більш схильні до емоційних реакцій на стресові ситуації.

Індивідуально-характерологічні особливості особистості підлітків є важливими детермінантами соціально небезпечної поведінки. Дослідження, проведене із використанням 14-факторного особистісного опитувальника Кеттелла 14PF/HSPQ (High School Personality Questionnaire), виявляє кілька ключових аспектів, що впливають на поведінку підлітків (рис. 2.7).

Вивчення індивідуально-характерологічних особливостей підлітків емпіричної вибірки демонструє, що половина учнів (50,9%) за фактором F

мають низькі показники, тобто характеризуються обережністю, неквапливістю, мовчазністю, що може поєднуватися із песимізмом. Також 45,8% підлітків

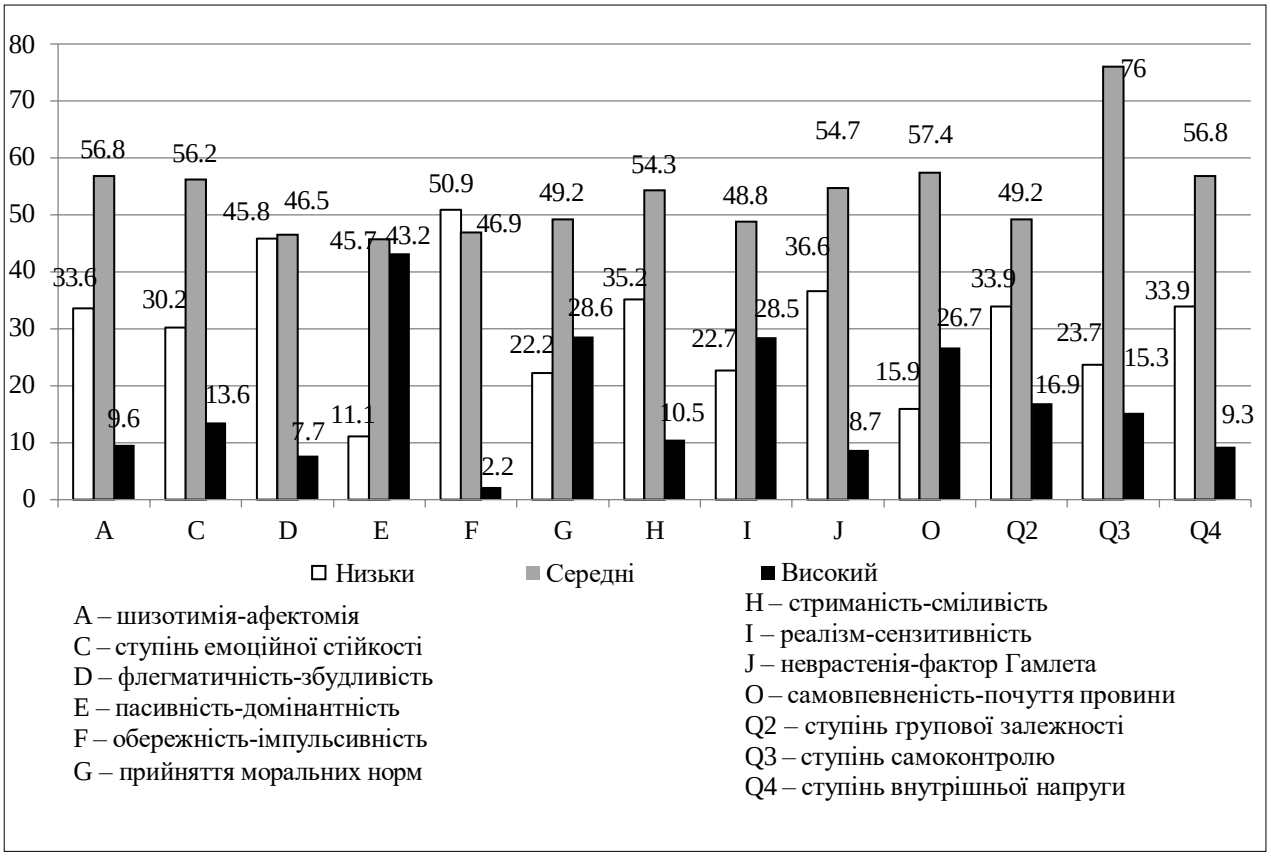

Рисунок 2.7 – Показники індивідуально-характерологічних властивостей у студентів емпіричної вибірки (%)

продемонстрували низький рівень за фактором D, що вказує на їхню флегматичність, інертність.

Високий рівень за фактором E виявлений у 43,2% підлітків, тобто вони виявляють домінантність, схильність до самоствердження, завзятість у протистоянні нормам та установкам. Крім того, 36,6% учнів показали низький рівень за фактором J, що свідчить про перевагу групових дій. За фактором H низький рівень був зафіксований у 35,2% підлітків, для яких характерна стриманість. Третина досліджуваних підлітків продемонстрували низькі рівні за факторами A, Q2, Q4, які виявляють відокремленість, холодність, залежність, веденість, розбещеність. Троє із десяти підлітків демонструють за фактором C емоційну нестійкість, вони мінливі у поведінці та емоціях, емоційно збудливі.

У 28,6% підлітків виявлено високий рівень за фактором G, вони характеризуються наполегливістю і вимогливістю до себе. Депресивність, переважання поганого настрою виявлено у 26,7% за фактором O. У 23,7% учнів виявлено низький вольовий контроль за фактором Q3.

Таким чином, кожен другий підліток в емпіричній вибірці характеризується обережністю, некватливістю, мовчазністю, дещо менше половини учнів стримані, спокійні, і разом з тим домінантні, схильні до самоствердження і наполегливості у протистоянні нормам та установкам. Третина досліджуваних залежні від думки оточуючих, троє із десяти емоційно нестійкі, 26,7% депресивні, 23,7% мають низький вольовий контроль.

Емпіричні дані індивідуально-характерологічних особливостей хлопчиків і дівчаток подано на рис. 2.8.

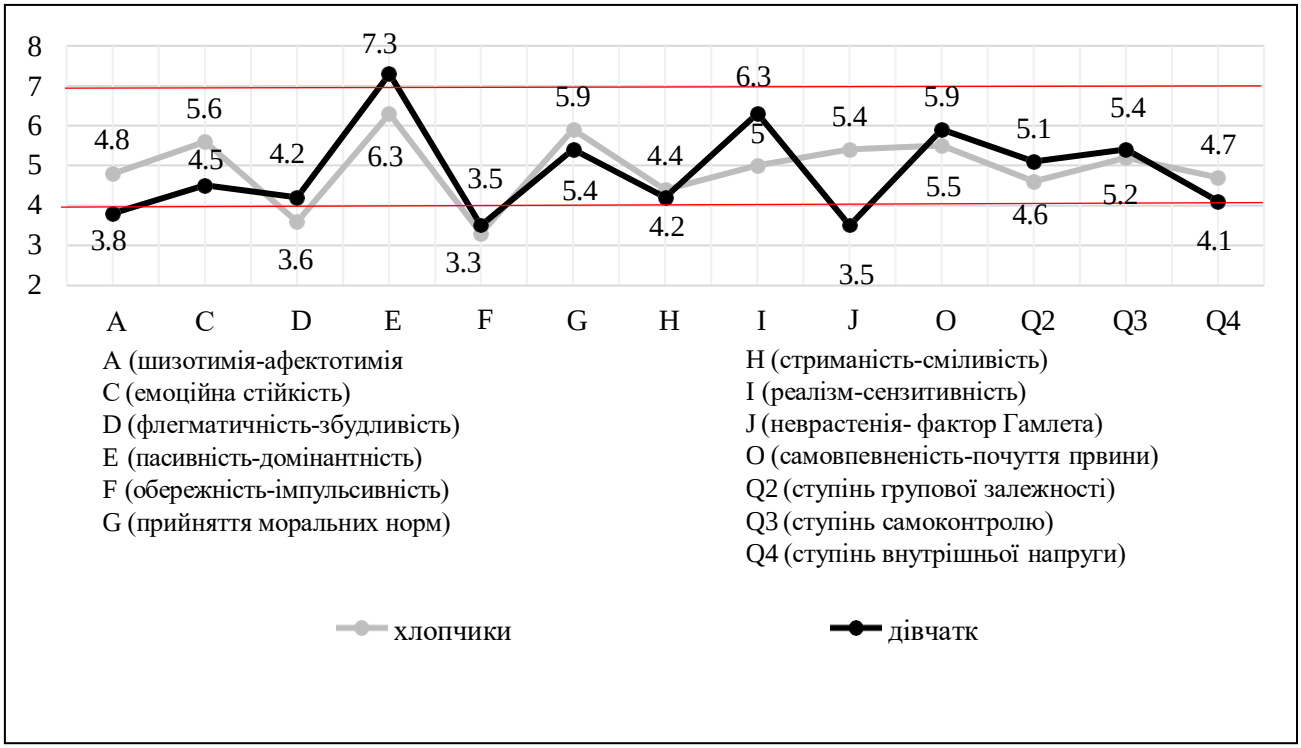

Рисунок 2.8 – Усереднений профіль індивідуально-характеристичних особливостей у хлопчиків і дівчаток емпіричної вибірки

Порівняльний аналіз індивідуально-характерологічних особливостей хлопчиків і дівчаток показав достовірні відмінності за такими характеристиками:

комунікативні та емоційні характеристики: дівчатка менш звернені назовні, легкі у спілкуванні, доброзичливі (фактор А) (φ=4,9, φ*0,01≥2,31). Водночас дівчатка більш чутливі та емоційно менш стійкі, що робить їх більш вразливими (фактор С) (φ=3,4, φ*0,01≥2,31);

поведінкові особливості: дівчатка флегматичні (фактор D) (φ=3,3, φ*0,01≥2,31), тоді як хлопчики частіше демонструють обережність і мовчазність (фактор F) (φ=1,9, φ*0,05≥1,64), вони менш сором'язливі і боязкі (фактор H) (φ=2,8, φ*0,05≥1,64);

схильність до відповідальності: дівчатка більш емоційно чутливі і схильні уникати відповідальності (фактор I) (φ=7, φ*0,01≥2,31), що може бути пов'язано з їх прагненням до підтримки гармонії у відносинах. Водночас дівчата більш енергійні та заповзятливі (фактор J) (φ=7,2, φ*0,01≥2,31), що підкреслює їхню активність;

незалежність і контроль поведінки: дівчата виявляють більшу незалежність і схильні приймати власні рішення (фактор Q2) (φ=3,4, φ*0,05≥1,64), також вони мають вищий рівень самоконтролю (фактор Q3) (φ=2,6, φ*0,01≥2,31) і задоволеності життям (фактор Q4) (φ=3,5, φ*0,01≥2,31).

Отже, аналіз показує, що дівчатка мають більш виражену емоційну чутливість, активність, самоконтроль у порівнянні із хлопчиками, які частіше виявляють обережність і мовчазність. Отримані дані підтверджують дослідження зарубіжних вчених: хлопчики більш емоційно стабільні, а дівчатка більш чутливі [6; 44], проте дівчатка більш вимогливі до себе і мають високий контроль поведінки.

Факторний аналіз, проведений з метою виявлення факторів схильності до соціально небезпечної поведінки, ґрунтується на кореляційній матриці із 44 змінних і методі головних компонент без обертання. Результати подано у табл. 2.2.

Факторний аналіз дозволив виявити чотири ключові фактори, в яких спостерігається значуща кореляційна взаємозалежність виміряних у студентів емпіричної вибірки показників при їхньому сумарному внеску більше 40%:

Таблиця 2.2

Факторна модель схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у підлітків емпіричної вибірки

Фактор	**Факторна перемінна**	**Факторн навантаження**
Фактор 1	Міжособистісний емоційний інтелект	-0,77
	Управління емоціями	-0,72
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	-0,71
	Розуміння емоцій	-0,71
	Загальний емоційний інтелект	-0,58
	Саморуйнівна поведінка	0,45
	Агресивна поведінка	0,43
	Загальна дисперсія	6,16
	Частка дисперсії	0,14
Фактор 2	Копінг-стратегія «втеча-уникнення»	0,58
	Копінг-стратегія «самоконтроль»	0,57
	Агресивна поведінка	0,56
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,53
	Саморуйнівна поведінка	0,52
	Делінквентна поведінка	0,52
	Залежна поведінка	0,48
	Розуміння емоцій	0,45
	Соціально обумовлена поведінка	0,44
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	0,44
	Копінг-стратегія «дистанціювання»	0,43
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	0,42
	Загальна дисперсія	5,39
	Частка дисперсії	0,12
Фактор 3	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	-0,65
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,59
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,59
	Фактор H (стриманість-сміливість)	-0,57
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	-0,56
	Фактор E (пасивність-домінантність)	-0,53
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	-0,52
	Фактор I (реалізм - сензитивність)	-0,46
	Фактор D (флегматичність - домінантність)	-0,44
	Загальна дисперсія	4,19
	Частка дисперсії	0,09
Фактор 4	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,64
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,56
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	-0,56
	Копінг-стратегія «самоконтроль»	-0,49
	Агресивна поведінка	0,43
	Делінквентна поведінка	0,40
	Загальна дисперсія	3,18
	Частка дисперсії	0,07

перший фактор об'єднує змінні агресивної та аутоагресивної поведінки і компоненти емоційного інтелекту із негативним навантаженням. Це вказує на те, що високий рівень схильності до агресивної та аутоагресивної поведінки корелює із низькими показниками емоційного інтелекту, у зв'язку із чим зростає необхідність роботи над розвитком емоційного інтелекту у підлітків, щоб знизити ризик прояву агресії та аутоагресії;

другий фактор містить усі види соціально небезпечної поведінки та змінні копінг-стратегій і розуміння емоцій, що свідчить про зв'язок схильності до соціально небезпечної поведінки із застосуванням неконструктивних і відносно конструктивних копінг-стратегій та розумінням емоцій. Підлітки, які краще розуміють власні емоції і вміють застосовувати як конструктивні, так і відносно конструктивні стратегії, мають меншу схильність до соціально небезпечної поведінки;

третій фактор містить змінні індивідуально-характеристичних особливостей учнів. Важливу роль у схильності до соціально небезпечної поведінки СОП відіграє сукупність таких індивідуально-характерологічних властивостей підлітків, як ступінь прийняття моральних норм, неврастенічності, самоконтролю, сміливості, емоційної стійкості (фактори E, J, Q3, H, C) та ін.;

четвертий фактор об'єднує перемінні делінквентної та агресивної поведінки із копінг-стратегіями «Самоконтроль», «Пошук соціальної підтримки», «Планування вирішення проблеми», «Позитивна переоцінка», тобто схильність до соціально небезпечної поведінки зворотньо пов'язана із конструктивними копінг-стратегіями, вказуючи на важливість розвитку цих способів регуляції та ефективного вирішення проблем.

Таким чином, ключовими факторами схильності учнів до СОП є характеристики емоційного інтелекту, стратегій і механізмів співвладання, а також індивідуально-характерологічні властивості учнів: низькі показники емоційного інтелекту (розуміння емоцій, внутрішньоособистісний і загальний емоційний інтелект) пов'язані зі схильністю до самоушкоджувальної та

агресивної поведінки; схильність до усіх вивчених видів соціально небезпечної поведінки супроводжується використанням неконструктивних копінг-стратегій у поєднанні із відносно конструктивними (підлітки неефективно застосовують конструктивні стратегії, компенсуючи проблемну поведінку); важливу роль у схильності до соціально небезпечної поведінки відіграє сукупність індивідуально-характерологічних ознак адаптивності та саморегуляції.

Для визначення предикторів схильності до соціально небезпечної поведінки в учнів підліткового віку використовували регресійний аналіз, попередньо проводилася перевірка нормальності розподілу, яка показала можливість застосування регресійного аналізу, результати подано у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у учнів емпіричної вибірки

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**БЕТА**	**t(631)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,388056; R2=0,150588; Скориг. R2=0,103473; F(35,631)=3,1962 p<0,00000; Стандартна похибка оцінки: -3,6182			
	Делінквентна поведінка	0,31	4,51	0,000009
	Агресивна поведінка	0,26	3,27	0,001
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,16	2,96	0,003
	Фактор H (стриманість-сміливість)	0,13	2,63	0,008
	Залежна поведінка	-0,16	-2,47	0,014
Делінквентна поведінка	R=0,437359; R2=0,191282; Скориг. R2=0,146425; F(35,631)=4,2642 p<0,00000; Стандартна похибка оцінки: -4,1773			
	Агресивна поведінка	0,42	7,17	0,0000
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,23	4,27	0,001
	Залежна поведінка	0,19	3,76	0,0002
	Соціально обумовлена поведінка	0,19	4,51	0,000009
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,16	3,39	0,001
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньо напруги)	0,15	3,58	0,001
	Фактор I (реалізм-сензитивність)	-0,12	-2,67	0,007
Залежна поведінка	R=0,387224; R2=0,149943; Скориг. R2=0,102792; F(35,631)=3,1801 p<0,00000; Стандартна похибка оцінки: -3,6692			
	Агресивна поведінка	0,45	7,17	0,000
	Делінквентна поведінка	0,22	3,76	0,0002
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,16	3,60	0,001
	Самоушкоджувальна поведінка	0,15	2,93	0,003
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,13	2,28	0,022

	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,12	2,62	0,009
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,15	-3,42	0,001
	Фактор I (реалізм-сензитивність)	-0,11	-2,44	0,014
	Соціально обумовлена поведінка	-0,11	-2,47	0,01
	Фактор J (неврастенія-фактор Гамлета)	-0,10	-2,18	0,029
Агресивна поведінка	R=0,514455; R2=0,264664; Скориг. R2=0,223877; F(35,631)=6,4889 p<0,0000; Стандартна похибка оцінки: -4,4935			
	Делінквентна поведінка	0,33	7,16	0,000
	Залежна поведінка	0,31	7,18	0,000
	Самоушкоджувальна поведінка	0,24	5,91	0,000
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,21	4,53	0,001
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,20	3,85	0,0001
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,19	4,65	0,000004
	Контроль експресії	0,14	2,05	0,04
	Соціально обумовлена поведінка	0,13	3,27	0,001
	Поведінкові копінг-механізми	0,08	2,25	0,03
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,15	-3,02	0,002
	Фактор C (ступцнь емоційної стійкості)	-0,14	-2,94	0,003
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,512025; R2=0,262170; Скориг. R2=,221244; F(35,631)=6,4060 p<0,0000; Станд. похибка оцінки: -5,0960			
	Агресивна поведінка	0,40	5,91	0,000
	Залежна поведінка	0,17	2,93	0,004
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,16	3,12	0,002
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	0,15	3,54	0,0004
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,15	3,50	0,0004
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,10	2,24	0,025
	Поведінкові копінг-механізми	0,10	2,78	0,006
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	-0,18	-3,83	0,0001
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,15	-3,02	0,002
	Фактор J (неврастенія-фактор Гамлета)	-0,09	-2,06	0,039

Регресійний аналіз виявив кілька ключових предикторів, що впливають на схильність підлітків до соціально небезпечної поведінки:

Предикторами, що підвищують схильність до соціально обумовленої поведінки, є: схильність до делінквентної та агресивної поведінки, застосування неконструктивної копінг-стратегії «втеча-уникнення», фактор H (стриманість-сміливість); знижують ризик схильності соціально обумовленої поведінки - схильність до залежної поведінки.

Предикторами, що підвищують схильність до делінквентної поведінки, є:

схильність до агресивної, залежної та соціально обумовленої поведінки, застосування неконструктивних копінг-стратегій («втеча-уникнення», «конфронтація»), фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги; захисними предикторами є фактор I (реалізм-сензитивність).

Предикторами ризику залежної поведінки є схильність до агресивної, делінквентної та самоушкоджувальної поведінки, застосування неконструктивної стратегії «втеча-уникнення», фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги) та фактор Q2 (ступінь групової залежності); знижують ризик – схильність до соціально обумовленої поведінки, фактор Q3 (ступінь самоконтролю), фактор I (реалізм-сенситивність), фактор J (неврастенія - фактор Гамлета).

Підвищують ризик агресивної поведінки учнів підліткового віку контроль експресії (постійне і надмірне придушення емоцій може призводити до накопичення внутрішньої напруги, що може виражатися у формі агресивної поведінки), схильність до усіх інших видів соціально небезпечної поведінки, застосування неконструктивних копінг-стратегій «Конфронтація» і «втеча-уникнення», поведінкові копінг-механізми, фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги); знижують ризик - застосування копінг-стратегії «планування вирішення проблеми», фактор C (ступінь емоційної стійкості).

Передвісниками, що підвищують схильність до самоушкоджувальної поведінки підлітків, є схильність до агресивної та залежної поведінки, застосування неконструктивних копінг-стратегій, стратегії «прийняття відповідальності», поведінкових копінг-механізмів, фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги); знижують ризик копінг-стратегія «планування вирішення проблеми», фактор C (ступінь емоційної стійкості) і фактор J (неврастенія-фактор Гамлета). Вважаємо, що застосування стратегії «прийняття відповідальності» в поєднанні зі ступенем внутрішньої напруги (фактор Q4) і самоушкодження використовуються як спосіб зниження емоційного болю.

Таким чином, ключовими предикторами, що підвищують схильність до соціально небезпечної поведінки у студентів емпіричної вибірки, є

неконструктивні копінг-стратегії «втеча-уникнення» і «конфронтація», збудливість і активність (фактор Q4). Конструктивна копінг-стратегія «планування вирішення проблеми», ступені емоційної стійкості, чутливості та прийняття загальних норм (фактори C, I, J) знижують ризики. Виявлено, що схильність до одного із видів соціально небезпечної поведінки є предиктором, що підвищує ризики інших її видів.

Для визначення предикторів соціально небезпечної поведінки хлопчиків і дівчаток також застосувався регресійний аналіз. Результати регресійного аналізу подано у додатках В і Г відповідно. На основі результатів аналізу предикторів соціально небезпечної поведінки у хлопчиків можна зробити такі висновки:

предикторами, що збільшують схильність до соціально небезпечної поведінки, є неконструктивні копінг-стратегії, конструктивний копінг «планування вирішення проблеми» і відносно конструктивний копінг «прийняття відповідальності», неадаптивні емоційні копінг-механізми (хлопчики неправильно оцінюють соціальні ситуації та наслідки власних дій, мають недостатній досвід вирішення проблем, що призводить до неефективного планування, яке супроводжується тривожністю та невпевненістю, підвищує ризик емоційної напруги);

підвищують ризик соціально небезпечної поведінки фактор D (флегматичність-збудливість), фактор H (стриманість-сміливість) і фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги);

захисними предикторами у хлопчиків є застосування конструктивних копінг-стратегій «самоконтроль» і «позитивна переоцінка», фактор Q3 (ступінь самоконтролю), фактор C (ступінь емоційної стійкості).

Таким чином, неконструктивні копінг-стратегії, збудливість і внутрішня напруженість збільшують ризик соціально небезпечної поведінки у хлопчиків, тоді як самоконтроль, емоційна стійкість і використання конструктивних копінг-стратегій відіграють захисну роль.

Можна зробити висновки про предиктори соціально небезпечної поведінки дівчаток:

використання неконструктивних копінг-стратегій «дистанціювання», «конфронтація», «втеча-уникнення» і неадаптивних поведінкових копінг-механізмів підвищують схильність до соціально небезпечної поведінки;

фактор О (самоупевненість - схильність до почуття провини), фактор Н (стриманість - сміливість), фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги) є ризиком соціально небезпечної поведінки;

застосування адаптивних когнітивних копінг-механізмів, конструктивних копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки», «планування вирішення проблеми», фактор А (шизотемія - афектомія), фактор І (реалізм - сензитивність), фактор С (ступінь емоційної стійкості), контроль експресії сприяють зниженню ризику соціально небезпечної поведінки у дівчаток.

Отже, застосування неконструктивних копінг-стратегій, поведінкових копінг-механізмів і висока внутрішня напруга збільшують ризик схильності до соціально небезпечної поведінки у дівчаток, захисними предикторами є когнітивні механізми, конструктивні стратегії та емоційна стійкість.

Таким чином, аналіз даних дозволяє виділити, що у більшості підлітків відсутня схильність до соціально небезпечної поведінки, проте існує тенденція до ризику самоушкоджувальної та делінквентної поведінки. Третина підлітків (34,2%) має ситуативну схильність до аутоагресивної поведінки, практично чверть учнів може вчиняти правопорушення за певних обставин. Дівчата демонструють більш високу схильність до соціально обумовленої поведінки в порівнянні із хлопцями. Дівчата краще адаптуються у групі, проте більш залежні від думки однолітків. У більш ніж третини підлітків (37,2%) виявлено низький рівень загального емоційного інтелекту, четверо з десяти показали низький рівень міжособистісного емоційного інтелекту, третина учнів підліткового віку відчуває труднощі ідентифікації та управління власним емоційним станом. Підлітки демонструють різноманітність застосування копінг-стратегій, проте віддають перевагу неконструктивній стратегії «втеча -

уникнення», а не відносно конструктивній стратегії «позитивна переоцінка» і конструктивному копінгу «самоконтроль». Хлопчики використовують більш активні і проблемно орієнтовані стратегії, в той час як дівчатка схильні до емоційної реакції.

Домінуючими копінг-механізмами випробовуваних є адаптивні емоційні, відносно адаптивні поведінкові і неадаптивні когнітивні копінг-механізми. Дівчата-підлітки частіше, ніж хлопчики, вдаються до неадаптивних когнітивних і відносно неадаптивних емоційних і поведінкових копінг-механізмів.

Кожен другий підліток в емпіричній вибірці характеризується обережністю, неквапливістю, мовчазністю, трохи менше половини учнів стримані, спокійні. Третина досліджуваних залежить від думки оточуючих, троє з десяти емоційно нестійкі, 26,7% депресивні, 23,7% мають низький вольовий контроль. Дівчата мають більш виражені соціальні навички та емоційну чутливість у порівнянні із хлопцями, які частіше виявляють обережність і незалежність у власних діях.

Ключовими факторами схильності учнів до соціально небезпечної поведінки є характеристики емоційного інтелекту, стратегій і механізмів подолання, а також індивідуально-характеристичні властивості учнів. Низькі показники емоційного інтелекту (розуміння емоцій, внутрішньоособистісний і загальний емоційний інтелект) пов'язані зі схильністю до самоушкоджувальної та агресивної поведінки; схильність до всіх вивчених видів соціально небезпечної поведінки супроводжується використанням неконструктивних копінг-стратегій у поєднанні із відносно конструктивними (підлітки неефективно застосовують конструктивні стратегії, компенсуючи проблемну поведінку); важливу роль у схильності до соціально небезпечної поведінки відіграють такі індивідуально-характерологічні властивості учнів, як ступінь прийняття моральних і соціальних норм, самоконтроль, емоційна стійкість (фактори E, J, Q3, H, C) та інші.

Передвісниками, що підвищують схильність учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки, є: неконструктивні копінг-стратегії («втеча-уникнення», «конфронтація» та ін.) і відносно конструктивна стратегія «прийняття відповідальності», неадаптивні поведінкові копінг-механізми, контроль експресії, сміливість (фактор H), незалежність (фактор Q2), неспокій, нетерплячість (фактор Q4). Захисними предикторами, що знижують схильність підлітків до СОП, є: стратегія «планування вирішення проблеми», самоконтроль (фактор Q3), практичність (фактор I), енергійність (фактор J), емоційна чутливість (фактор C).

Існують якісні та кількісні статеві відмінності предикторів: у дівчаток більше предикторів, що знижують ризик СОП, порівняно із хлопчиками. У хлопчиків предикторами схильності до соціально небезпечної поведінки є копінги «прийняття відповідальності» та «планування вирішення проблеми», які для всієї вибірки та у дівчаток є предикторами, що знижують ризик. Застосування неадаптивних емоційних копінг-механізмів, збудливість (фактор D) – підвищують ризик схильності до СОП у хлопчиків. Факторами, що знижують ризик соціально небезпечної поведінки у хлопчиків, на відміну від дівчаток, є застосування конструктивних копінг-стратегій «самоконтроль» і «позитивна переоцінка», самоконтроль (фактор Q3). На відміну від хлопчиків, предикторами ризику соціально небезпечної поведінки у дівчаток є застосування поведінкових копінг-механізмів, схильність до почуття провини, депресивності (фактор O); захисними предикторами є застосування адаптивних когнітивних копінг-механізмів, копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки» і «планування вирішення проблеми», зниження афектомії (фактор A), практичність (фактор I), контроль експресії. В цілому, у хлопчиків захисні ресурси пов'язані із самоконтролем, у дівчаток – зі ступенем соціальної адаптованості.

Таким чином, знаходять підтвердження основна гіпотеза дослідження про психологічні детермінанти та часткова гіпотеза про статеві відмінності предикторів схильності до соціально небезпечної поведінки в учнів

підліткового віку. Для уточнення основної та перевірки часткової гіпотези про відмінності у детермінації при різному ступені та валентності схильності до соціально небезпечної поведінки в учнів застосували метод кластеризації (метод повного зв'язку, евклідова відстань) за випробовуваними, дендограму подано у додатку Д.

Кластерний аналіз дозволив виокремити 2 кластери (низька і висока схильність), кожен з яких поділяється ще на 2 кластери із різною її валентністю, тобто поєднанням видів схильності. Розподіл учнів-підлітків емпіричної вибірки за кластерами подано у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл емпіричної вибірки на кластери за ступенем і валентністю схильності до соціально небезпечної поведінки

№	Найменування кластера	Кількість підлітків (n=667 осіб)	
		Абсолютне значення	%
1	*З низькою схильністю до СНП*	*625*	*93,7%*
1.1	Не схильні до СНП	333	53,28%
1.2	Мають схильність до самоушкоджувальної поведінки	292	46,72%
2	*Із високою схильністю до СНП*	*42*	*6,3%*
2.1	Схильні до СНП	4	9,5%
2.2	Мають схильність до декількох видів СНП	38	90,5%

Учні кластерів 1 і 2 показали орієнтацію на соціально обумовлену поведінку, що відповідає віковій нормі, середні показники подано у додатку Е. У кластері 1 спостерігається низький рівень, відсутність делінквентної, залежної, агресивної та суїцидальної поведінки. Навпаки, підлітки кластера 2 мають середні та високі значення за цими шкалами, що вказує на ситуативну схильність та схильність до соціально небезпечної поведінки. Непараметричний метод φ – критерій Фішера показав, що підлітки кластера 2 схильні вчиняти правопорушення та вчинки, що суперечать правовим нормам (φ=3,85, φ*0,01≥2,31), схильні до залежної поведінки (φ=3,37, φ*0,01≥2,31), виявляють агресію, ворожість, негативізм (φ=4,39, φ*0,01≥2,31), схильні до самоушкоджувальної поведінки (φ=2,79, φ*0,01≥2,31).

На відміну від них, підлітки кластера 1 достовірно частіше використовують конструктивну копінг-стратегію «планування вирішення проблеми», долають проблеми, аналізуючи ситуацію і плануючи власні дії. Підлітки кластера 2 достовірно частіше застосовують неконструктивну копінг-стратегію «втеча-уникнення», вирішують проблемні ситуації за рахунок заперечення проблеми (φ=2,07, φ*0,05≥1,64). Учні кластера 2 достовірно частіше застосовують неадаптивні когнітивні (φ=3,44, φ*0,05≥1,64) та емоційні (φ=2,76, φ*0,01≥2,31) копінг-механізми у порівнянні із підлітками кластера 1. Порівняльний аналіз індивідуально-характеристичних особливостей особистості показав, що учні кластера 2 менш доброзичливі, емоційно багаті, схильні до співпраці (фактор А) (φ=2,12, φ*0,05≥1,64); у них нижчий рівень самоповаги, впевненості у собі та турботи про власну репутацію (фактор Q3) (φ=1,75, φ*0,05≥1,64). Виявлено, що підлітки кластера 2 більш депресивні, неспокійні, тривожні (фактор О) (φ=1,64, φ*0,05≥1,64).

Отже, підлітки кластера 1 демонструють відсутність ознак соціально небезпечної поведінки, вони орієнтовані на соціально бажану поведінку, дотримуються загальноприйнятих норм; умовно їх можна позначити як «учні із низькою схильністю до СОП». Учні цього кластера частіше використовують конструктивну копінг-стратегію «планування вирішення проблеми», адаптивні когнітивні та емоційні копінг-механізми, що свідчить про високий рівень саморегуляції та здатність аналізувати ситуації. Мають високу соціальну бажаність, вольовий самоконтроль і низьку схильність до втечі від реальності.

У учнів кластера 2 спостерігається ситуативна схильність до прояву делінквентної, агресивної, суїцидальної та залежної поведінки, цю групу умовно можна позначити як «учні з високою схильністю до СОП». Підлітки даного кластера частіше застосовують неконструктивну копінг-стратегію «втеча-уникнення» і неадаптивні когнітивні та емоційні копінг-механізми, що вказує на труднощі у вирішенні проблем і високий ступінь заперечення. Ці випробовувані є менш товариськими, більш депресивними, неспокійними, тривожними, у них нижчий рівень самоконтролю.

Кластер 1 поділяється на два кластери: кластер 1.1 містить 333 учні, а кластер 1.2 складається із 292 підлітків. Групові середні показники та відмінності соціально небезпечної поведінки та її детермінант за валентністю подано у додатку Ж. Підлітки кластера 1.1 продемонстрували низький рівень схильності до соціально небезпечної поведінки, тоді як у підлітків кластера 1.2 достовірно вищий рівень схильності до аутоагресивної поведінки (φ=4,5, φ*0,01≥2,31), за певних обставин вони можуть вчиняти самоушкодження, більш залежні від інших людей або спілкування з оточуючими (φ=7,4, φ*0,01≥2,31).

Порівняльний аналіз свідчить, що у підлітків кластера 1.1 достовірно вищим є рівень загального емоційного інтелекту, ніж у учнів кластера 1.2 (φ=2,27, φ*0,05≥1,64). Виявлено, що підлітки кластера 1.1 достовірно рідше вдаються до неконструктивних копінг-стратегій «конфронтація» (φ=2,41, φ*0,01≥2,31), «дистанціювання» (φ=5,16, φ*0,01≥2,31), «втеча-уникнення» (φ=2,19, φ*0,05≥1,64), конструктивним копінгам «самоконтроль» (φ=2,19, φ*0,05≥1,64), «пошук соціальної підтримки» (φ=2,79, φ*0,01≥2,31) і щодо конструктивної стратегії «прийняття відповідальності» (φ=2,86, φ*0,01≥2,31). Студенти кластера 1.1 достовірно частіше застосовують адаптивні емоційні та поведінкові копінг-механізми та копінг-стратегію «планування вирішення проблеми» (φ=9,21, φ*0,01≥2,31).

Порівняльний аналіз кластера 1.1 і кластера 1.2 дозволив виявити, що студенти кластера 1.1 достовірно є більш емоційно стійкими (фактор C) (φ=3,82, φ*0,01 ≥ 2,31); більш свідомими (фактор G) (φ=2,03, φ*0,05≥1,64). Виявлено, що підлітки кластера 1.1 достовірно є менш збудливими (фактор D) (φ=2,13, φ*0,05≥1,64); учні цього кластера є менш домінантними (фактор E) (φ=3,27, φ*0,01≥2,31); менш чутливими (фактор I) (φ=2,95, φ*0,05 ≥ 1,64); менш депресивними (фактор O) (φ=4,33, φ*0,01≥2,31); менш незалежними (фактор Q2) (φ=1,78, φ*0,05≥1,64).

Таким чином, учні кластера 1.1 показали відсутність схильності до соціально небезпечної поведінки за усіма п'ятьма шкалами опитувальника, що дозволяє позначити їх як «учні, не схильні до СОП». Підлітки цього кластера

рідше використовують неконструктивні копінг-стратегії і деякі відносно-конструктивні стратегії, достовірно частіше вдаються до стратегії «планування вирішення проблеми», вони є більш емоційно стійкими, свідомим, наполегливими, відповідальними.

Підлітки кластера 1.2 мають ситуативну схильність до самоушкоджувальної поведінки, позначимо їх як «учні, схильні до самоушкоджувальної поведінки». У підлітків цього кластера достовірно нижчий загальний емоційний інтелект, при труднощах достовірно частіше використовують неконструктивні та відносно конструктивні стратегії поведінки, також вони частіше, ніж учні кластера 1.1, застосовують копінги «самоконтроль» і «пошук соціальної підтримки», вдаються до неадаптивних емоційних і поведінкових копінг-механізмів. Підлітки кластера 1.2 є більш збудливими, нетерплячими, нестриманими, домінантними, виявляють завзятість у боротьбі проти норм, емоційно чутливими, депресивними, тривожними, залежними від оточуючих.

Кластерний аналіз демонструє, що кластер 2 поділяється ще на два кластери. Позначимо їх як кластер 2.1 – 4 підлітки, у яких виявлено високий рівень протиправної, залежної та агресивної поведінки, і кластер 2.2 – 38 учнів, які мають ситуативну схильність до делінквентної, залежної, агресивної та самоушкоджувальної поведінки. Підлітки обох кластерів показали ситуативну схильність до соціально обумовленої та аутоагресивної поведінки.

Учні кластера 2.1 достовірно є більш схильними до впливу оточуючих (φ=2,89, φ*0,01≥2,31) і більш схильними до проявів аутоагресивної поведінки (φ=1,73, φ*0,05≥1,64). Підлітки кластера 2.1 більшою мірою є схильними до проявів протиправної (φ=3,36, φ*0,01≥2,31), залежної (φ=3,36, φ*0,01≥2,31) та агресивної (φ=2,89, φ*0,01≥2,31) поведінки.

Порівняльний аналіз підлітків кластера 2.1 і кластера 2.2 дозволив виявити, що в учнів кластера 2.1 достовірно нижчий рівень міжособистісного емоційного інтелекту (φ=2,89, φ*0,01≥2,31), у них частіше виникають труднощі у розумінні чужих емоцій та управлінні ними. Виявлено, що підлітки кластера

2.1 є менш імпульсивними (фактор F) (φ=2,37, φ*0,01≥2,31); більш підприємливими та енергійними (фактор J) (φ=2,89, φ*0,01≥2,31).

Отже, учні кластера 2.1 мають сформовану модель соціально небезпечної поведінки, що дозволяє позначити цю групу як «учні із СНП». У них нижчий міжособистісний емоційний інтелект, вони є менш обережними, мовчазними, але більш підприємливими.

Підлітки кластера 2.2 показали ситуативну схильність до чотирьох видів соціально небезпечної поведінки, їх можна позначити як «учні, схильні до декількох видів СНП». Вони краще розуміють і керують чужими емоціями, є більш імпульсивними і менш стриманими.

Отримані дані кластерного аналізу було використано для визначення детермінант соціально небезпечної поведінки в учнів підліткового віку із різним ступенем схильності до соціально небезпечної поведінки.

Для виявлення факторів схильності до соціально небезпечної поведінки кластера 1 здійснено факторний аналіз (табл. 2.5).

Факторний аналіз дозволив виявити чотири ключові фактори, в яких спостерігається значуща кореляційна взаємозалежність виміряних в учнів кластера 1 показників при їхньому сумарному внеску більше 44%. Перший фактор об'єднує перемінні емоційного інтелекту із негативним навантаженням, що свідчить про взаємозв'язок компонентів емоційного інтелекту.

Вважаємо, що низький рівень одного із компонентів може негативно позначитися на інших аспектах емоційного інтелекту. Наступний фактор містить усі види копінг-стратегій, а також фактор D (флегматичність - збудливість), фактор O (самоупевненість - схильність до почуття провини) з негативним навантаженням. Застосування різних видів копінг-стратегій обернено пропорційно пов'язане із флегматичністю і тенденцією до депресивності. Підлітки, які використовують більш адаптивні стратегії, менш схильні до емоційної збудливості і мають більш високу самооцінку. Третій фактор містить перемінні індивідуально-характеристичних особливостей учнів, що свідчить про взаємозв'язок цих факторів. Четвертий фактор об'єднує такі

Таблиця 2.5

Факторна модель схильності до соціально небезпечної поведінки в кластері 1 «учні із низькою схильністю до СНП»

Фактор	**Факторна перемінна**	**Факторне навантаження**
Фактор 1	Міжособистісний емоційний інтелект	-0,83
	Розуміння емоцій	-0,79
	Управління емоціями	-0,78
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	-0,76
	Загальний рівень емоційного інтелекту	-0,58
	Загальна дисперсія	5,97
	Доля дисперсії	0,15
Фактор 2	Копінг-стратегія «самоконтроль»	-0,64
	Копінг-стратегія «конфронтація»	-0,61
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	-0,61
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,49
	Фактор D (флегматичність - збудливість)	-0,49
	Копінг-стратегія «дистанціювання»	-0,48
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	-0,48
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,45
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	-0,45
	Фактор O (самовпевненість – схильність до почуття провини)	-0,44
	Загальна дисперсія	4,94
	Доля дисперсії	0,12
Фактор 3	Фактор A (шизотомія - афектомія)	0,65
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	0,56
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,56
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	0,56
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	0,56
	Фактор H (стриманість - сміливість)	0,55
	Фактор E (пасивність-домінантність)	0,49
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	0,46
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,41
	Загальна дисперсія	4,09
	Доля дисперсії	0,10
Фактор 4	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	0,49
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	0,40
	Агресивна поведінка	-0,46
	Когнітивні копінг-механизми	-0,44
	Емоційні копінг-механізми	-0,43
	Делфнквентна поведінка	-0,42
	Самоушкоджувальна поведінка	-0,42
	Загальна дисперсія	2,69
	Доля дисперсії	0,07

перемінні: делінквентна, агресивна і самоушкоджуюча поведінка, копінг-стратегії «планування вирішення проблеми», «позитивна переоцінка», когнітивні та емоційні копінг-механізми.

Таким чином, схильність учнів підліткового віку до делінквентної, агресивної та самоушкоджувальної поведінки обернено взаємопов'язана з аналізом ситуації, переосмисленням проблеми. Когнітивні та емоційні копінг-механізми мають позитивне навантаження.

Таким чином, факторний аналіз, проведений у кластері 1, дозволив виявити, що такі види соціально небезпечної поведінки, як делінквентна, агресивна та самоушкоджувальна поведінка, обумовлюються зв'язком із копінг-стратегіями «планування вирішення проблеми», «позитивна переоцінка»; емоційними та когнітивними механізмами. Даний аналіз показує, що низький рівень одного із компонентів емоційного інтелекту негативно впливає на інші його аспекти. Адаптивні копінг-стратегії сприяють зниженню емоційної збудливості та підвищенню самооцінки підлітків. Індивідуально-характеристичні особливості також відіграють важливу роль в емоційному регулюванні. Схильність до делінквентної, агресивної та аутоагресивної поведінки обернено пропорційно пов'язана із використанням когнітивних та емоційних копінг-механізмів, що підкреслює необхідність розвитку навичок аналізу ситуації та переосмислення проблем для зниження ризиків негативної поведінки.

Для виявлення факторів соціально небезпечної поведінки здійснено факторний аналіз у кластері 1.1, результати подано у табл. 2.6. Факторний аналіз дозволив виявити п'ять ключових факторів, в яких спостерігається значуща кореляційна взаємозалежність виміряних в учнів кластера 1.1 показників при їхньому сумарному внеску більше 52%. Для виявлення факторів соціально небезпечної поведінки було здійснено факторний аналіз у кластері 1.2 (табл. 2.7).

Факторний аналіз дозволив виявити чотири ключові фактори, в яких спостерігається значуща кореляційна взаємозалежність виміряних в учнів

Таблиця 2.6

Факторна модель схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у кластері 1.1 «учні, які не схильні до СНП»

Фактор	**Факторна перемінна**	**Факторне навантаження**
Фактор 1	Міжособистісний емоційний інтелект	-0,83
	Управління емоціями	-0,81
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	-0,79
	Розуміння емоцій	-0,79
	Загальний рівень емоційного інтелекту	-0,44
	Загальна дисперсія	5,66
	Доля дисперсії	0,14
Фактор 2	Загальний рівень емоційного інтелекта	0,45
	Фактор A (шизотемія - афектомія)	-0,66
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	-0,59
	Фактор D (флегматичність – збудливість)	-0,58
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,58
	Фактор E (пасивність-домінантність)	-0,56
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	-0,56
	Фактор I (реалізм - сензитивність)	-0,56
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,55
	Фактор O (самовпевненість – схильність до почуття провини)	-0,52
	Фактор H (стриманість - сміливість)	-0,49
	Копінг-стратегія «конфронтація»	-0,42
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	-0,41
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	-0,39
	Загальна дисперсія	5,06
	Доля дисперсії	0,13
Фактор 3	Когнітивні копінг-механізми	0,48
	Копінг-стратегія «самоконтроль»	-0,69
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,67
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	-0,65
	Копінг-стратегія «прийняття рішення проблеми»	-0,63
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	-0,51
	Копінг-стратегія «конфронтація»	-0,48
	Копінг-стратегія «дистанціювання»	-0,48
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	-0,48
	Загальна дисперсія	4,09
	Доля дисперсії	0,10
Фактор 4	Агресивна поведінка	-0,44
	Самоушкоджувальна поведінка	-0,42
	Фактор D (флегматичність - збудливість)	-0,41
	Когнітивні копінг-механізми	-0,46
	Емоційні копінг-механізми	-0,45
	Загальна дисперсія	2,37
	Доля дисперсії	0,05
Фактор 5	Агресивна поведінка	-0,61
	Залежна поведінка	-0,51
	Делінквентна поведінка	-0,49

	Самоушкоджувальна поведінка	-0,46
	Загальна дисперсія	2,05
	Доля дисперсії	0,05

Таблиця 2.7

Факторна модель схильності до соціально небезпечної поведінки учнів у кластері 1.2 «учні, схильні до самоушкоджувальної поведінки»

Фактор	**Факторна перемінна**	**Факторне навантаження**
Фактор 1	Розуміння емоцій	0,85
	Міжособистісний емоційний інтелект	0,84
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,81
	Управління емоціями	0,81
	Загальний рівень емоційного інтелекту	0,58
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	0,41
	Загальна дисперсія	6,31
	Доля дисперсії	0,16
Фактор 2	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	-0,73
	Копінг-стратегія «конфронтація»	-0,66
	Копінг-стратегія «самоконтроль»	-0,66
	Копінг-стратегія «дистанціювання»	-0,58
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,58
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	-0,49
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	-0,52
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,43
	Загальна дисперсія	4,30
	Доля дисперсії	0,11
Фактор 3	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	0,66
	Фактор E (пасивність-домінантність)	0,63
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,59
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	0,59
	Фактор A (шизотемія - афектомія)	0,58
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	0,54
	Фактор D (флегматичність – збудливість)	0,50
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,49
	Фактор H (стриманість - сміливість)	0,42
	Фактор I (реалізм - сензитивність)	0,42
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	0,42
	Загальна дисперсія	3,61
	Доля дисперсії	0,09
Фактор 4	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	0,50
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	0,49
	Фактор O (самовпевненість – схильність до почуття провини)	-0,47
	Агресивна поведінка	-0,45
	Самоушкоджувальна поведінка	2,57
	Доля дисперсії	0,06

кластера 1.2 показників при їхньому сумарному внеску більше 41%:

Порівняльний аналіз даних, представлених у таблицях 2.6 і 2.7, демонструє:

в учнів кластера 1.1 і кластера 1.2 виокремлюються схожі за складом факторні моделі із деякими особливостями (в учнів кластера 1.1 виявлено 5 факторів), факторні перемінні мають негативне навантаження, тобто обернено-пропорційний зв'язок;

у першому факторі кластера 1.2, крім перемінних емоційного інтелекту, включається копінг-стратегія «Планування вирішення проблеми»;

у підлітків кластера 1.1 у факторі 2, на відміну від кластера 1.2, крім індивідуально-характерологічних особливостей виокремлено перемінні: загальний рівень емоційного інтелекту і неадаптивна копінг-стратегія «конфронтація»;

в учнів кластера 1.1 у факторі 3 із перемінними копінг-стратегій включаються перемінні схильності до агресивної та суїцидальної поведінки, збудливості. В учнів кластера 1.1, на відміну від учнів кластера 1.2, у фактор 5 включаються перемінні схильності до делінквентної, залежної, агресивної та суїцидальної поведінки. У підлітків кластера 1.2 четвертий фактор містить: схильність до агресивної поведінки, копінг-стратегію «планування вирішення проблеми», фактор С (ступінь емоційної стійкості), фактор О (самоупевненість - схильність до почуття провини).

Отже, в учнів кластера 1.1, на відміну від кластера 1.2, усі факторні навантаження мають від'ємне значення, тобто мають обернено-пропорційний зв'язок. Перемінних у факторах кластера 1.1 більше, ніж у факторах кластера 1.2. У кластері 1.1 спостерігається переважання зворотного зв'язку, на відміну від кластера 1.2, який містить більш позитивні аспекти, включаючи конструктивні копінг-стратегії. У першому факторі кластера 1.2 виокремлюється копінг-стратегія «планування вирішення проблеми», що свідчить про більш активний підхід у вирішенні проблем порівняно із кластером 1.1. У факторі 2 кластера 1.1 включено перемінні: загальний

емоційний інтелект і неконструктивна копінг-стратегія «конфронтація» та індивідуально-характерологічні особливості, що вказує на більш складні проблеми в управлінні активностями та міжособистісними відносинами цього кластера.

У кластері 2 «учні із високою схильністю до СНП» здійснено кореляційний аналіз, оскільки для факторного аналізу недостатній обсяг вибірки. Кореляційну плеяду кластера 2 взаємозв'язку схильності до соціально небезпечної поведінки та її психологічних детермінант, а також кореляційну матрицю подано у додатку З.

Виявлено пряму кореляцію між схильністю до соціально обумовленої поведінки та розумінням емоцій, а також фактором Q2 (ступінь групової залежності): чим вищими є показники розуміння емоційного стану та групової залежності, тим більш конформною є поведінка учнів. Виявлено прямий взаємозв'язок між схильністю до делінквентної поведінки та фактором J (неврастенія, фактор Гамлета) і зворотну кореляцію з фактором Q3 (ступінь самоконтролю), когнітивними копінг-механізмами та стратегією «пошук соціальної підтримки»: чим вищою є схильність учнів до делінквентної поведінки, тим вищою є неврастенічність, рідше вирішення проблем за рахунок залучення ресурсів, використання адаптивних когнітивних механізмів і вищий контроль власної поведінки.

Зворотну кореляцію виявлено між схильністю до агресивної поведінки та фактором A (шизотемія-афектомія), фактором F (обережність – легковажність), копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки»: чим вищою є схильність до проявів агресії, тим рідше використання стратегії пошуку підтримки та застосування адаптивних копінг-механізмів, нижча товариськість та обережність. Пряму кореляцію виявлено між схильністю підлітків до самоушкоджувальної поведінки та неврастенією (фактор J), а також емоційними копінг-механізмами: чим вищою є схильність до аутоагресії, тим вищою є інтроспективність, неврастенічність і використання адаптивних емоційних копінг-механізмів («протест», «оптимізм»). Прямий зв'язок виявлено

між схильністю до залежної поведінки із копінг-стратегією «конфронтація»: чим вищий рівень адиктивної поведінки, тим частіше застосування нецілеспрямованої поведінкової активності у складних ситуаціях. Зворотну кореляцію виявлено між залежною поведінкою і фактором F (обережність-імпульсивність), тобто чим вищою є схильність до залежної поведінки, тим нижчою виявляється імпульсивність.

Отже, схильність до соціально небезпечної поведінки учнів кластера 2 має пряму кореляцію із розумінням емоцій, застосуванням неконструктивної стратегії «конфронтація», використанням емоційних копінг-механізмів, незалежністю, тенденцією до відокремленості; зворотньо взаємопов'язана із використанням конструктивної стратегії «пошук соціальної підтримки», застосуванням адаптивних когнітивних копінг-механізмів, контролем поведінки, імпульсивністю.

Кореляційну плеяду у кластері 2.2 «учні, схильні до декількох видів СНП», а також кореляційну матрицю подано у додатку І. Аналіз даних показує, що чим вищий рівень схильності до залежної поведінки підлітків, тим частіше застосовується неконструктивна копінг-стратегія «конфронтація». Виявлено пряму кореляцію між схильністю підлітків до агресивної поведінки та неконструктивними копінг-стратегіями «дистанціювання», «втеча-уникнення»: чим вища схильність до агресії, тим частіше підлітки відходять від проблем і заперечують ситуацію, що склалася.

Виявлено зворотний зв'язок між схильністю до агресивної поведінки та застосуванням відносно конструктивного копінгу «позитивна переоцінка», позитивним переосмисленням. Виявлено пряму кореляцію схильності до агресивної поведінки і факторами G (ступінь прийняття моральних норм), фактором I (реалізм – сензитивність), зворотний зв'язок з фактором A (шизотемія – афектомія): схильність учнів до агресивної поведінки підвищується з емоційною чутливістю, наполегливістю, меншою товариськістю. Схильність підлітків до делінквентної поведінки обернено корелює з когнітивними копінг-механізмами: чим вища схильність підлітків до

правопорушень, тим рідше застосування неадаптивних когнітивних копінг-механізмів «проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самовладання». Прямий зв'язок виявлено між схильністю до суїцидальної поведінки та емоційними копінг-механізмами: чим вищий рівень схильності до суїцидальної поведінки учнів, «схильних до соціально небезпечної поведінки», тим вищі показники використання у стресових ситуаціях неадаптивних емоційних копінг-механізмів. Чим вищий рівень схильності до залежної поведінки, тим частіше підлітки застосовують неадаптивні поведінкові копінг-механізми «активне уникнення», «відступ». Значущий прямий кореляційний зв'язок виявлено між схильністю підлітків до соціально обумовленої поведінки та ступенем групової залежності (фактор Q2): чим вищі показники соціально обумовленої поведінки, тим вони більш незалежні. Існує зворотний зв'язок між залежною, агресивною, суїцидальною поведінкою і фактором F (обережність - легковажність): чим вищі показники схильності учнів підліткового віку до зазначених видів, тим вони менш обережні, мовчазні, неквапливі.

Отже, схильність до соціально небезпечної поведінки учнів кластера 2.2 корелює із застосуванням неадаптивних копінг-стратегій, поведінкових копінг-механізмів, незалежністю, тенденціями до свідомості та сензитивності. Виявлено зворотний взаємозв'язок схильності до соціально небезпечної поведінки із когнітивними копінг-механізмами, застосуванням копінгу «позитивна переоцінка», обережністю, товариськістю.

З метою визначення предикторів схильності до соціально небезпечної поведінки учнів кластера 1 проведено регресійний аналіз методом множинної лінійної регресії (табл. 2.8). Аналіз таблиці 2.8 показує, що предикторами, які підвищують соціально обумовлену поведінку, є схильність до делінквентної та агресивної поведінки, застосування неконструктивної копінг-стратегії «втеча-уникнення», фактор H (стриманість - сміливість). Предиктори ризику делінквентної поведінки – схильність до усіх інших видів соціально небезпечної поведінки. Захисними предикторами схильності до правопорушень є застосування копінг-стратегій «самоконтроль» і «прийняття відповідальнос-

Таблиця 2.8

Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1 (низька схильність до СНП)

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**БЕТА**	**t(584)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,51718303 R2=0,26747829 Скориг. R2=0,21855989 F(39,584)=5,4678 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 3,3424			
	Делінквентна поведінка	0,23	4,89	0,000001
	Агресивна поведінка	0,20	3,77	0,000177
	Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	0,11	2,05	0,040358
	Фактор H (стриманість - сміливість)	0,13	2,71	0,006921
Делінквентна поведінка	R=0,66890158 R2=0,44742933 Скориг. R2=0,41052821 F(39,584)=12,125 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 2,9512			
	Агресивна поведінка	0,30	6,76	0,000000
	Самоушкоджувальна поведінка	0,21	4,87	0,000001
	Соціально обумовлена поведінка	0,17	4,88	0,000001
	Залежна поведінка	0,16	4,37	0,00001
	Копінг-стратегія «Самоконтроль»	-0,12	-2,63	0,008
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	-0,10	-2,82	0,004
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	-0,08	-2,23	0,02
	Поведінкові копінг-механізми	-0,06	-1,98	0,04
Залежна поведінка	R=0,54011925 R2=0,29172880 Скориг. R2=0,24442987 F(39,584)=6,1678 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 2,4801			
	Делінквентна поведінка	0,20	4,37	0,00001
	Агресивна поведінка	0,20	3,86	0,0001
	Самоушкоджувальна поведінка	0,19	3,86	0,0001
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	0,12	2,63	0,008
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,09	2,07	0,03
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,15	-3,31	0,0009
Агрессивна поведінка	R=0,75081343 R2=0,56372081 Скориг. R2=0,53458573 F(39,584)=19,349 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 2,9900			
	Самоушкоджувальна поведінка	0,36	9,89	0,000000
	Делінквентна поведінка	0,24	6,76	0,000000
	Соціально обумовлена поведінка	0,12	3,84	0,0001
	Залежна поведінка	0,12	3,86	0,0001
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,10	2,83	0,004
	Управління емоціями	-0,42	-2,44	0,01
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,71929863 R2=0,51739052 Скориг. R2=0,48516147 F(39,584)=16,054 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 3,9697			
	Агресивна поведінка	0,39	9,89	0,000000
	Делінквентна поведінка	0,18	4,88	0,000001
	Залежна поведінка	0,13	3,86	0,0001
	Фактор E (пасивність - домінантність)	0,10	2,93	0,003

	Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	-0,15	-3,62	0,0003
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,07	-1,99	0,05

ті», поведінкові копінг-механізми, фактор F (обережність - імпульсивність). Схильність до делінквентної, агресивної та суїцидальної поведінки, фактор F (обережність - імпульсивність), фактор Q2 (ступінь групової залежності) є предикторами, що підвищують схильність до адиктивної поведінки. Знижують схильність до залежної поведінки фактор Q3 (ступінь самоконтролю).

Дані таблиці 2.8 показують, що предикторами, що підвищують агресивну поведінку підлітків кластера 1, є схильність до самоушкоджувальної, делінквентної та залежної поведінки, а також застосування неконструктивної копінг-стратегії «конфронтація».

Передвісників схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1 подано на рис. 2.9.

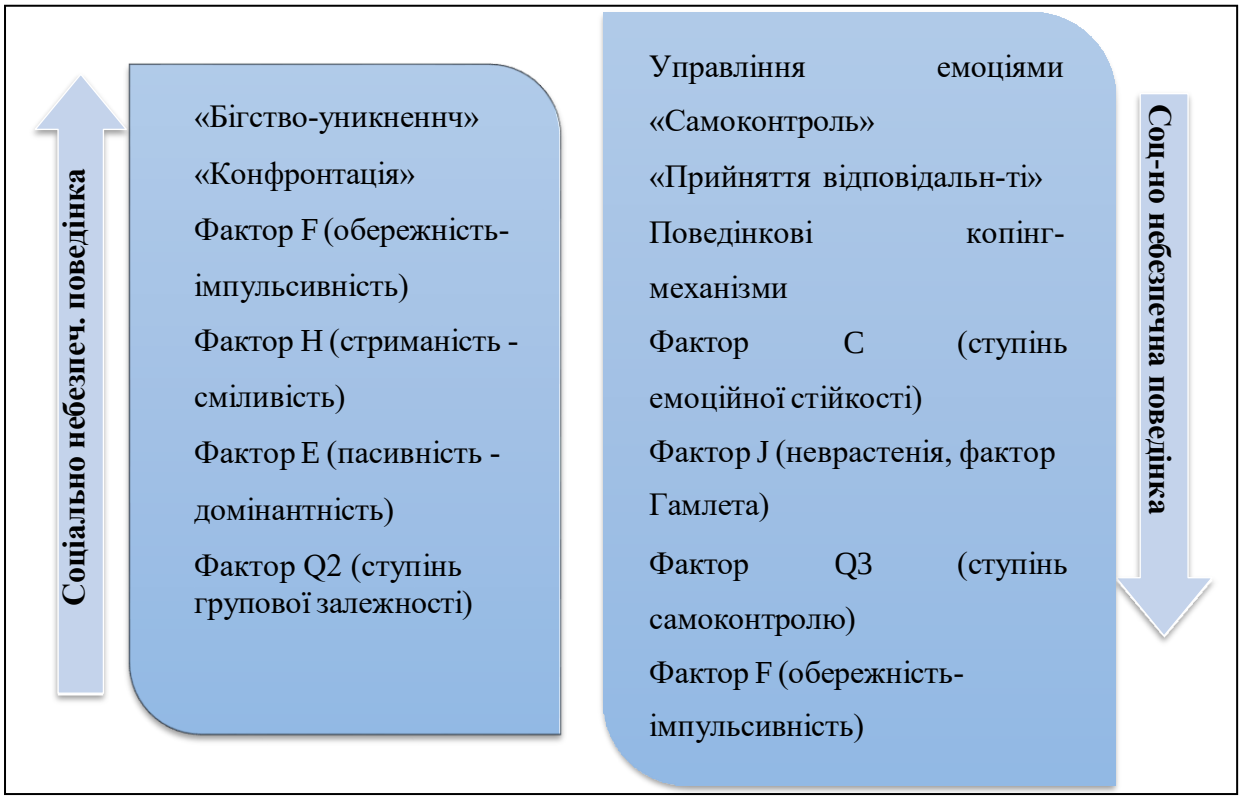

Рисунок 2.9 — Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у учнів кластера 1 (низька схильність до СНП)

Захисним предиктором агресивності є управління емоціями. Дефіцит конструктивних стратегій у поведінці підлітків призводить до проявів агресії.

Предикторами ризику самоушкоджувальної поведінки є: схильність до делінквентної, залежної та агресивної поведінки, фактор E (пасивність - домінантність). Передвісниками, що знижують ризик аутоагресії, є фактор C (ступінь емоційної стійкості), фактор J (неврастенія, фактор Гамлета).

Отже, основними предикторами ризику у учнів кластера 1 (із низькою схильністю до соціально небезпечної поведінки), крім суміжних видів соціально небезпечної поведінки, є: використання неконструктивних копінг-стратегій («втеча-уникнення», «конфронтація») і тенденції до домінування (фактор E), залежності (фактор Q2). Управління емоціями, копінг-стратегії «прийняття відповідальності» і «самоконтроль», саморегуляція (фактори C і Q3), знижують ризик соціально небезпечної поведінки підлітків. Фактор F (обережність - імпульсивність) може бути як знижуючим, так і підвищуючим предиктором різних видів соціально небезпечної поведінки.

Дані регресійного аналізу кластера 2 подано у табл. 2.9. Дані табл. 2.9 показують, що предикторами, які підвищують соціально обумовлену поведінку підлітків кластера 2 (учні з високою схильністю до СОП), є схильність до делінквентної поведінки, здатність контролювати зовнішні прояви своїх емоцій, копінг-стратегія «планування вирішення проблеми», тобто цілеспрямований аналіз ситуації. Знижують ризик - копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки», залучення зовнішніх ресурсів, пошук інформаційної та емоційної підтримки.

Передвісниками, що підвищують ризик схильності до делінквентної поведінки, є схильність до агресивної та соціально обумовленої поведінки. Неконструктивна копінг-стратегія «конфронтація» збільшує ймовірність залежної поведінки підлітків. Предиктором, що підвищує схильність підлітків до агресивної поведінки, є прояв протиправної поведінки, у той час як застосування конструктивної копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» знижує агресивні тенденції.

Таблиця 2.9

Передвісники схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 2 (висока схильність до СНП)

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**Бета**	**t(42)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,60154062 R2=0,36185111 Скориг. R2= 0 ,29286205 F(4,37)=5,2450 p<,00189 Станд. похибка оцінки: 3,3093			
	Делінквентна поведінка	0,49	2,50	0,016883
	Контроль експресії	0,42	2,08	0,044636
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	0,43	2,28	0,029454
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,53	-2,90	0,006646
Делінквентна поведінка	R=0,80628167 R2=0,65009014 Скорректир. R2=0,55167799 F(9,32)=6,6058 p<,00003 Станд. ошибка оценки: 3,2869			
	Агресивна поведінка	0,50	3,52	0,001
	Соціально обумовлена поведінка	0,32	2,37	0,02
Залежна поведінка	R=0,69200461 R2=0,47887038 Скориг. R2=0,33230267 F(9,32)=3,2672 p<,00630 Станд. похибка оцінки: 4,5211			
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,39	2,06	0,05
Агресивна поведінка	R=0,77848928 R2=0,60604555 Скориг. R2=0,49524586 F(9,32)=5,4697 p<,00015 Станд. похибка оцінки: 3,4633			
	Делінквентна поведінка	0,56	3,53	0,001
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	-0,38	-2,07	0,05
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,56924478 R2=0,32403963 Скориг. R2=0,13392577 F(9,32)=1,7045 p<,12878 Станд. похибка оцінки: 5,1436			
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,49	2,30	0,03
	Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	-0,37	-2,12	0,04

Передвісниками схильності до самоушкоджувальної поведінки є індивідуально-характерологічні особливості учнів: підвищує - фактор G (ступінь прийняття моральних норм); знижує - фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги).

Отже, у учнів кластера 2 предикторами ризику соціально небезпечної поведінки є, крім суміжних видів СНП, неконструктивна стратегія «конфронтація» і конструктивний копінг «планування вирішення проблеми», ступінь прийняття моральних норм (фактор G). Передвісники, що знижують

ризик соціально небезпечної поведінки в учнів цього кластера: використання стратегії «пошук соціальної підтримки», тенденція задоволеності (фактор Q4).

Порівняння предикторів різного ступеня схильності до соціально небезпечної поведінки показує їхню велику варіативність в учнів із низьким ступенем і обмеженість підвищуючих (в основному, це суміжні види СНП) і знижуючих предикторів в учнів із високою схильністю, для яких найважливішим захисним ресурсом є соціальна підтримка і розуміння.

З метою визначення предикторів соціально небезпечної поведінки учнів із різною валентністю схильності до соціально небезпечної поведінки також проведено регресійний аналіз. Для визначення предикторів ризику в учнів кластера 1.1 (не схильні до СНП) проведено регресійний аналіз (табл. 2.10).

Результати регресійного аналізу показують, що різні психологічні та поведінкові фактори впливають на схильність підлітків кластера 1.1 до соціально небезпечної поведінки:

фактор J (неврастенія, фактор Гамлета) знижує схильність до соціально обумовленої поведінки;

предикторами ризику делінквентної поведінки є схильність до залежної, агресивної та суїцидальної поведінки, застосування копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» та емоційні копінг-механізми; застосування в складних ситуаціях стратегії «прийняття відповідальності» знижує схильність до правопорушень;

предикторами схильності до залежної поведінки підлітків є схильність до делінквентної та агресивної поведінки, фактор F (обережність - імпульсивність), застосування відносно адаптивних поведінкових копінг-механізмів, знижують ризик схильності до адикцій фактор J (неврастенія, фактор Гамлета) і фактор Q3 (ступінь самоконтролю);

предикторами, що підвищують схильність до агресивної поведінки підлітків, є схильність до делінквентної, залежної та суїцидальної поведінки, копінг-стратегія «конфронтація», відносно адаптивні поведінкові копінг-механізми; знижують ризик - використання стратегії «планування вирішення

Таблиця 2.10

Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1.1 (не схильні до СНП)

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**Бета**	**t(628)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,37758227 R2=0,14256837 Скориг. R2=0,02765485 F(39,291)=1,2407 p <,16397 Станд. похибка оцінки: 3,3383			
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,16	-2,15	0,032016
Делінквентна поведінка	R=0,53351418 R2=0,28463738 Скориг. R2=0,18876404 F(39,291) =2,9689 p <,00000 Станд. похибка оцінки: 2,6354			
	Залежна поведінка	0,22	3,61	0,0003
	Агресивна поведінка	0,20	2,95	0,003
	Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	0,17	2,36	0,01
	Самоушкоджувальна поведінка	0,16	2,39	0,01
	Емоційні копінг-механізми	0,15	2,06	0,04
	Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	-0,12	-2,04	0,04
Залежна поведінка	R=0,59021661 R2=0,34835565 Скориг. R2=0,26102187 F(39,291)=3,9888 p<,00000 Станд. похибка оцінки: 2,3989			
	Агресивна поведінка	0,26	4,01	0,000
	Делінквентна поведінка	0,19	3,61	0,0003
	Поведінкові копінг-механізми	0,13	2,48	0,01
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	0,16	2,56	0,01
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,14	-2,17	0,03
	Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,14	-2,19	0,02
Агресивна поведінка	R=0,70450710 R2=0,49633026 Скориг. R2=0,42882813 F(39,291)=7,3528 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 2,1502			
	Самоушкоджувальна поведінка	0,43	8,72	0,000
	Залежна поведінка	0,20	4,006	0,000
	Делінквентна поведінка	0,14	2,96	0,003
	Поведінкові копінг-механізми	0,11	2,41	0,01
	Копінг-стратегія «конфронтація»	0,11	2,14	0,03
Схильність до соціально небезпечної поведінки	Предиктори	Бета	t(628)	p-уров
	Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	-0,14	-2,26	0,02
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,66489541 R2=0,44208591 Скориг. R2=0,36731391 F(39,291)=5,9125 p<0,0000 Станд. похибка оцінки: 2,6226			
	Агресивна поведінка	0,48	8,72	0,000
	Делінквентна поведінка	0,12	2,39	0,01
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	-0,18	-2,73	0,006

проблеми»; предикторами, що підвищують схильність до самоушкоджувальної поведінки, є схильність до делінквентної та агресивної поведінки; емоційна стійкість може бути захисним засобом.

Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1.1 представлені на рис. 2.10.

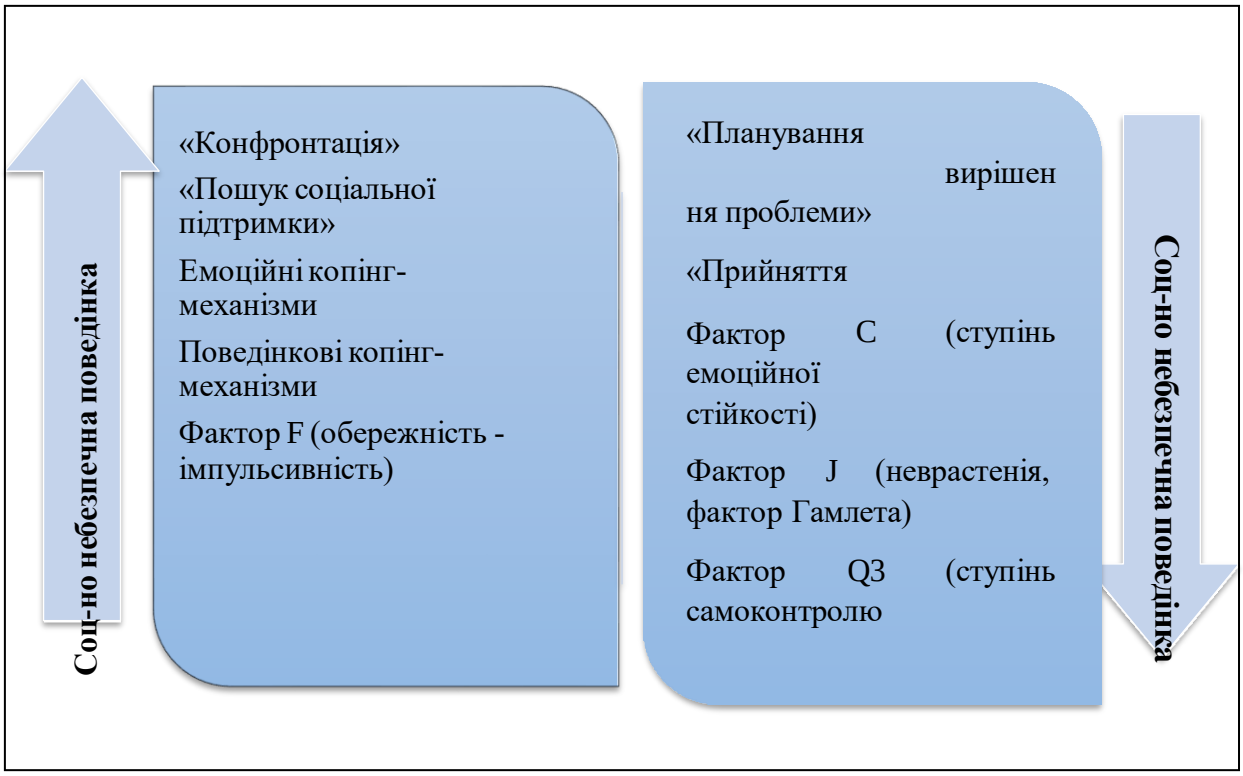

Рисунок 2.10 — Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1.1 (не схильні до СНП)

Отже, в учнів, які не схильні до СНП (кластер 1.1), підвищуючими предикторами є серед інших, невластива їм стратегія конфронтації, у той час як знижуючими предикторами є властиві їм конструктивний копінг «планування вирішення проблеми» та адаптивні характеристики (тенденція до стійкості та самоконтролю). Множинний регресійний аналіз дозволив виявити предиктори схильності соціально обумовленої поведінки підлітків кластера 1.2, результати якого подано у табл. 2.11. Аналіз даних таблиці 2.11 виявляє ключові предиктори, що впливають на схильність до соціально небезпечної поведінки учнів кластера 1.2:

Таблиця 2.11

Предиктори схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки в учнів кластера 1.2 (схильних до самоушкоджувальної поведінки)

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**Бета**	**t(628)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,53860256 R2=0,29009272 Скориг. R2=0,17978840 F(39,251)=2,6299 p<,00000 Станд. похибка оцінки: 3,121			
	Делінквентна поведінка	0,22	3,22	0,001451
	Агресивна поведінка	0,21	3,05	0,002501
	Фактор H (стриманість - сміливість)	0,16	2,17	0,030949
	Самоушкоджувальна поведінка	-0,13	-2,05	0,041333
Делінквентна поведінка	R=0,63570364 R2=0,40411912 Скориг. R2=0,31153206 F(39,251)=4,3647 p<,00000 Станд. похибка оцінки: 2,7761			
	Агресивна поведінка	0,30	4,82	0,000
	Соціально обумовлена поведінка	0,18	3,22	0,001
	Залежна поведінка	0,18	3,31	0,001
	Копінг-стратегія «самоконтроль»	-0,16	-2,18	0,030
	Фактор I (реалізм - сензитивність)	-0,15	-2,48	0,013
Залежна поведінка	R=0,46629712 R2=0,21743301 Скориг. R2=0,09583893 F(39,251)=1,7882 p<,00450 Станд. похибка оцінки: 2,5108			
	Делінквентна поведінка	0,23	3,31	0,001
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,17	2,34	0,020
	Самоушкоджувальна поведінка	0,15	2,33	0,020
	Фактор E (пасивність - домінантність)	-0,14	-2,05	0,040
Агресивна поведінка	R=0,66997657 R2=0,44886860 Скориг. R2=0,36323464 F(39,251)=5,2417 p<,00000 Станд. похибка оцінки: 3,5025			
	Делінквентна поведінка	0,28	4,82	0,000
	Самоушкоджувальна поведінка	0,19	3,48	0,0005
	Соціально обумовлена поведінка	0,17	3,05	0,002
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	0,16	2,56	0,011
	Копінг-стратегія «бігство – уникнення»	0,16	2,14	0,033
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	-0,18	-2,72	0,006
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,54168921 R2=0,29342720 Скориг. R2=0,18364099 F(39,251)=2,6727 p<,00000 Станд. похибка оцінки: 4,2897			
	Агресивна поведінка	0,24	3,48	0,0005
	Фактор E (пасивність - домінантність)	0,15	2,33	0,020
Схильність до соціально небезпечної поведінки	Залежна поведінка	0,14	2,33	0,020
	Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	-0,17	-2,52	0,012
	Соціально обумовлена поведінка	-0,13	-2,05	0,041

предикторами, що підвищують схильність до соціально обумовленої поведінки, є делінквентна та агресивна поведінка, фактор H (стриманість - сміливість); підвищуючими предикторами схильності до делінквентної поведінки є схильність до соціально обумовленої, залежної та агресивної поведінки; знижують схильність до правопорушень застосування копінг-стратегії «самоконтроль» і фактор I (реалізм - сензитивність);

предикторами, що підвищують схильність до залежної поведінки, є схильність до делінквентної та суїцидальної поведінки, фактор Q2 (ступінь групової залежності); знижують ризик адиктивної поведінки фактор E (пасивність - домінантність);

предикторами, що збільшують ризик агресивної поведінки, є схильність до соціально обумовленої, делінквентної та суїцидальної поведінки, фактор F (обережність - флегматичність), застосування копінг-стратегій «втеча-уникнення»; знижують ризик - копінг-стратегія «позитивна переоцінка»;

предикторами схильності до самоушкоджувальної поведінки є залежна та агресивна поведінка, фактор E (пасивність - домінантність); знижують її ризик фактор J (неврастенія, фактор Гамлета), соціально обумовлена поведінка (тенденція до адаптованості у групі).

Таким чином, у студентів, схильних до самоушкоджувальної поведінки (кластер 1.2), підвищуючими предикторами, крім суміжних видів СОП, є індивідуально-характеристичні особливості особистості, що дозволяють узагальнити їх як стримані, інтровертні (фактори H стриманість-сміливість, F обережність-імпульсивність, Q2 ступінь залежності). Захисними предикторами є стратегії самоконтролю і позитивної переоцінки, а також реалістичність і енергійність (фактори I, J). Фактор E (пасивність-домінантність) може бути як підвищуючим, так і знижуючим ризик різних форм СОП у схильних до самоушкоджувальної поведінки (рис. 2.19).

Проведення регресійного аналізу у групі підлітків кластера 2.1 виявилося неможливим через недостатню кількість спостережень.

Регресійний аналіз учнів кластера 2.2 подано у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Передвісники схильності до різних видів соціально небезпечної поведінки у учнів кластера 2.2 (схильних до декількох видів СНП)

Схильність до соціально небезпечної поведінки	**Предиктори**	**Бета**	**t(28)**	**p-рівень**
Соціально обумовлена поведінка	R=0,56639529 R2=0,32080362 Скориг. R2=0,10249050 F(9,28)=1,4695 p<,20759 Станд. похибка оцінки: 2,7590			
	Розуміння емоцій	1,24	2,47	0,020287
	Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	0,51	3,10	0,004440
	Поведінкові копінг-механізми	0,38	2,08	0,047422
Делінквентна поведінка	R=0,57870014 R2=0,33489385 Скориг. R2=0,12110973 F(9,28)=1,5665 p<,17397 Станд. похибка оцінки: 2,8225			
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,53	2,36	0,02
	Фактор H (стриманість - сміливість)	0,39	2,06	0,04
Залежна поведінка	R=0,64884510 R2=0,42099997 Скориг. R2=0,23489282 F(9,28)=2,2621 p<,04762 Станд. похибка оцінки: 3,7138			
	Розуміння емоцій	1,42	2,75	0,01
	Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	0,45	2,25	0,03
	Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	0,39	2,58	0,01
Агресивна поведінка	R=0,63811479 R2=0,40719049 Скориг. R2=0,21664458 F(9,28)=2,1370 p<,06015 Станд. похибка оцінки: 3,1090			
	Фактор I (реалізм-сензитивність)	0,60	3,23	0,003
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,48	2,09	0,04
	Самоушкоджувальна поведінка	0,43	2,66	0,01
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	-0,50	-2,20	0,03
Самоушкоджувальна поведінка	R=0,83908220 R2=0,70405894 Скориг. R2=0,39167671 F(19,18)=2,2538 p<,04543 Станд. похибка оцінки: 3,5934			
	Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	0,49	2,43	0,02
	Фактор O (самовпевненість – схильність до почуття провини)	0,39	2,12	0,05
	Фактор F (обережність - імпульсивність)	-0,67	-3,36	0,002
	Фактор H (стриманість – сміливість)	-0,36	-2,29	0,03

Аналіз таблиці свідчить, що у студентів, схильних до декількох видів соціально небезпечної поведінки, предиктори мають складну і багатогранну природу:

підвищують соціально обумовлену поведінку фактор «розуміння емоцій», поведінкові копінг-механізми і фактор Q2 (ступінь групової залежності);

підвищують ризик протиправної поведінки фактор G (ступінь прийняття моральних норм), фактор H (стриманість - сміливість);

предикторами ризику залежної поведінки є розуміння емоцій, копінг-стратегія «позитивна переоцінка», фактор C (ступінь емоційної стійкості);

підвищують ризик агресивної поведінки схильність до самоушкоджувальної поведінки фактор I (реалізм-сензитивність), фактор G (ступінь прийняття моральних норм); захисним предиктором агресивної поведінки є фактор F (обережність - імпульсивність);

предикторами, що підвищують схильність до самоушкоджувальної поведінки, є фактор G (ступінь прийняття моральних норм) і фактор O (самоупевненість – схильність до почуття провини); знижують ризик – фактор F (обережність - імпульсивність) і фактор H (стриманість - сміливість).

Тобто у студентів, схильних до декількох видів СНП (кластер 2.2), предиктори ризику практично не включають суміжні види відхильної поведінки, відносяться до всіх психологічних детермінант (емоційний інтелект, співвладання, індивідуальні особливості) і мають суперечливу спрямованість, при цьому відзначається мінімальний ресурс захисних предикторів, що знижують ризики (фактор F (обережність - імпульсивність) і фактор H (стриманість - сміливість).

Таким чином, підтвердилася гіпотеза про те, що детермінанти схильності до СНП відрізняються у підлітків із різним її ступенем і валентністю. У тих, хто не схильний до СНП, достатньо підтримувати їх адаптивні механізми, тоді як для схильних до самоушкодження або декількох видів СНП необхідні програми, спрямовані на розвиток стійкості, самоконтролю та ефективного подолання. Для ефективної профілактики СНП необхідно враховувати унікальні характеристики кожної групи учнів підліткового віку.

2.3 Експериментальна перевірка психологічних детермінант схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки

Результати емпіричного дослідження дозволили визначити зміст психолого-педагогічного експерименту. На формувальному етапі було визначено вибірку підлітків 13-14 років, з яких 24 учнів склали експериментальну групу (ЕГ), а 20 осіб – контрольну групу (КГ). Контрольну групу було сформовано для перевірки ефективності реалізації програми, у ній її не було реалізовано. На констатувальному етапі експерименту в обох групах було здійснено вивчення схильності до соціально небезпечної поведінки учнів підліткового віку із застосуванням тих же методик, які були використані в емпіричному дослідженні.

В учнів експериментальної та контрольної групи до проведення дослідження виявлено спрямованість на соціально обумовлену поведінку, що є віковою нормою. Одна четверта частина КГ у певних ситуаціях схильна проявляти самоушкоджуючу, агресивну та делінквентну поведінку. 37,5% підлітків ЕГ схильні до самоушкоджуючої поведінки, 16,6% - до ситуативного прояву делінквентної та агресивної поведінки. У цілому учні КГ та ЕГ здатні розуміти емоційний стан, можуть викликати та підтримувати бажані емоції, тримати їх під контролем, проте у підлітків ЕГ виявлено низький рівень загального емоційного інтелекту. Учні ЕГ і КГ характеризуються стриманістю, інертністю, обережністю, мовчазністю, неквапливістю, практичністю, самовдоволенням, реалістичністю, підприємливістю. Вони надають перевагу груповим діям, залежні, ведені, схильні до задоволеності, показали знижену мотивацію до діяльності.

У межах досліджень було проаналізовано середні показники контрольної та експериментальної груп підлітків на констатувальному етапі дослідження, де було виявлено достовірні відмінності:

Рівень міжособистісного емоційного інтелекту в ЕГ є значно нижчим у порівнянні із КГ ($\varphi=2,42$, $\varphi^{*}0,01 \geq 2,31$);

підлітки ЕГ рідко вдаються до конструктивної копінг-стратегії «планування вирішення проблеми» (φ=1,74, φ*0,.05≥1,64), що може свідчити про недостатність навичок вирішення проблем у стресових ситуаціях;

водночас учні ЕГ частіше використовують адаптивні емоційні копінг-механізми (φ=1,73, φ*0,05≥1,64), що може свідчити про більшу гнучкість і здатність до емоційної регуляції у стресових ситуаціях.

Виявлено, що існують достовірні відмінності у КГ, ЕГ та емпіричній вибірці за такими показниками детермінації:

у підлітків контрольної групи достовірно вищий рівень міжособистісного емоційного інтелекту (φ=2,26, φ*0,.05≥1,64) і розуміння емоцій (φ=1,88, φ*0,05≥1,64), ніж у підлітків емпіричної вибірки. Учні КГ рідше використовують неадаптивні поведінкові механізми копінгу, ніж підлітки емпіричної вибірки (φ=2,44, φ*0,05≥1,64);

підлітки експериментальної групи є менш емоційно стійкими (φ=1,65, φ*0,05≥1,64) і чутливими (φ=3,43, φ*0,01≥2,31), у них нижчий рівень контролю поведінки (φ=1,88, φ*0,05≥1,64), вони рідше вдаються до конструктивної стратегії «планування вирішення проблеми» (φ=2,06, φ*0,05≥1,64), частіше застосовують адаптивні емоційні копінг-механізми (φ=2,13, φ*0,05≥1,64) порівняно з емпіричною вибіркою;

учні ЕГ (φ=4,91, φ*0,01≥2,31) і КГ (φ=2,81, φ*0,01≥2,31) менш домінантні у порівнянні з емпіричною вибіркою;

підлітки ЕГ (φ=3,44, φ*0,01≥2,31) і КГ (φ=2,98, φ*0,01≥2,31) менш свідомі, наполегливі та вимогливі до себе у порівнянні з емпіричною вибіркою;

емпірична вибірка виявилася більш тривожною у порівнянні з ЕГ (φ=3,23, φ*0,01≥2,31) і КГ (φ=2,79, φ*0,01≥2,31);

у порівнянні із підлітками експериментальної (φ=2,08, φ*0,05≥1,64) і контрольної груп (φ=1,74, φ*0,05≥1,64) учні емпіричної вибірки проявили більшу незалежність і схильність приймати власні рішення.

Таким чином, дані, отримані на констатувальному етапі експерименту, істотно не суперечать даним емпіричного дослідження, а контрольна та

експериментальна групи є гомогенними із незначними відмінностями окремих показників детермінації.

На цей час йде активний пошук шляхів і засобів профілактики соціально небезпечної поведінки учнів підліткового віку і реалізується широкий спектр програм: програма профілактики девіантної поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку, програма профілактики девіантної поведінки підлітків в умовах масової школи, програма із профілактики ризикованої поведінки серед неповнолітніх правопорушників, програма профілактики девіантної поведінки підлітків із врахуванням їхніх гендерних особливостей, програма профілактики алкоголізму серед підлітків, програма психолого-психотерапевтичної превенції та інтервенції розладів поведінки у підлітків як інструмент для профілактики вживання психоактивних речовин та ін. Програми мають практичну цінність і спрямовані на профілактику одного виду соціально небезпечної поведінки. Аналіз програм свідчить про те, що залишаються затребуваними робота над психологічними детермінантами соціально небезпечної поведінки сучасних підлітків.

Отримані емпіричні дані склали основу для розробки психолого-педагогічної програми зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики у учнів підліткового віку із врахуванням виявлених детермінант. Зміст і приклад заняття представлено у додатку Л. Метою програми є зниження схильності до СОП та її профілактика із врахуванням виявлених психологічних детермінант. Завдання програми: формування емоційної стійкості, самоконтролю та відповідальності, розширення спектру використовуваних копінг-стратегій, розвиток емоційного інтелекту та асертивності. Програма складається із 10 занять тривалістю 45-60 хвилин і періодичністю 1 заняття на тиждень.

Структура занять:

ритуал вітання - це вправи на початку заняття, спрямовані на спонукання учасників групи привітатися; розминка - налаштування на продуктивну групову діяльність; основний зміст заняття - реалізація основного завдання заняття,

мотивація на серйозну глибоку роботу, отримання нової інформації та оволодіння новими способами поведінки і діяльності; рефлексія - оцінка заняття в двох аспектах: емоційному (сподобалося/не сподобалося, було добре/було погано і чому) і смисловому (чому це важливо, навіщо ми це робили); ритуал прощання - вправи на позитивне завершення заняття. Форма роботи - групова.

Принципи побудови програми: принцип «нормативності» розвитку враховує психологічні та особистісні особливості підліткового віку; принцип системності корекційних, профілактичних, загальнорозвиваючих завдань: у даній програмі увага приділяється проблемі формування особистісних ресурсів для успішного подолання критичних ситуацій; принцип єдності діагностики та корекції відображає цілісність процесу надання психологічної допомоги і передбачає, що перед початком корекційної роботи проводиться моніторинг, за результатами якого визначаються цілі та завдання розвивальної роботи; діяльнісний принцип: програма передбачає активну участь групи; принцип комплексності методів психологічного впливу: використані у програмі методи (психогімнастика, ігротерапія та ін.) підібрані відповідно до цілей і завдань профілактики.

Застосовувані методи та технології:

квест – інтерактивна гра, що полягає у вирішенні головоломок і логічних завдань з метою формування компетенцій і досвіду соціально безпечної поведінки; метод кейсів – спосіб навчання, при якому підлітки пропонують найбільш оптимальні варіанти вирішення проблемної ситуації; ігротерапія – метод психотерапевтичного впливу з метою корекції емоційних і поведінкових порушень; групова дискусія – метод групової психологічної роботи, що дозволяє впливати на установки і мотивацію учасників під час обговорення певної проблеми; релаксаційні техніки – методи психологічного впливу з метою зняття нервово-м'язового і психічного напруження.

Структура заняття: привітання, розминка, основні вправи, рефлексія, ритуал прощання. Тематичний план занять подано у додатку М. Очікувані

результати під час реалізації програми: зниження схильності до соціально небезпечної поведінки, підвищення рівня емоційного інтелекту, розширення репертуару конструктивної поведінки, підвищення асертивності - після завершення реалізації розробленої із врахуванням виявлених детермінант програми було проведено контрольний етап дослідження у вигляді повторної оцінки схильності до соціально небезпечної поведінки, емоційного інтелекту, поведінки, що допомагає впоратися із проблемами, та індивідуально-характеристичних особливостей особистості в ЕГ та КГ. Для перевірки відмінностей/подібностей досліджуваних ознак у пов'язаних групах було використано непараметричний критерій оцінки зсуву показників – Т-критерій Вілкоксона. Результати визначення схильності до соціально небезпечної поведінки та її предикторів в учнів підліткового віку в ЕГ на констатувальному та контрольному етапах подано у табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Відмінності показників схильності до СНП в ЕГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emn}**
Соціально обумовлена поведінка	15,5 ±4,8	14,7±3,6	125
Делінквентна поведінка	5,7±3,5	5,5±2,6	112
Залежна поведінка	4,5±3,2	4±2,9	115
Агресивна поведінка	5,8±4,5	5,6±3,7	130,5
Самоушкоджувальна поведінка	7,4±4,9	5,3±4,3	81*

На контрольному етапі виявлено, що у підлітків ЕГ достовірно знизився рівень схильності до самоушкоджувальної поведінки (t=81; t*0,05≤91). За іншими шкалами схильності до соціально небезпечної поведінки достовірних відмінностей не виявлено. Підлітки стали рідше застосовувати копінг-стратегії «дистанціювання» (t=81; t*0,05≤91), «прийняття відповідальності» (t=84,5; t*0,05≤91) і «планування вирішення проблеми» (t=47,5; t*0,01≤69) (табл. 2.14).

Студенти достовірно частіше стали застосовувати адаптивні емоційні копінг-механізми (t=20,5; t*0,01≤69) і відносно адаптивні та неадаптивні

поведінкові механізми («компенсація», «відволікання», «конструктивна активність» тощо) (t=47; t*0,01≤69), дані подано у табл. 2.15.

Таблиця 2.14

Відмінності показників копінг-стратегій в ЕГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emp}**
Копінг-стратегія «конфронтація»	8,3±2,8	8,3±1,8	106
Копінг-стратегія «дистанціювання»	10,1±4,3	8,1±3,3	81*
Копінг-стратегія «самоконтроль»	11,2±4	9,3±4,7	116
Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	9,2±3,7	8,7±4,1	119,5
Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	7,4±2,7	5,4±2,8	84,5*
Копінг-стратегія «бігство-уникнення»	11,7±4,9	9,8±4,7	111
Копінг-стратегія «плануванні ви рішення проблеми»	10,3±3,2	9,4±3,2	47,5**
Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	11,6±4,4	11,2±5,3	132

Таблиця 2.15

Відмінності показників копінг-механізмів в ЕГ за результатами двох вимірювань

		Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emp}**
Когнітивні копінг-механізми (%)	адаптивні	50	37,5	107,5
	відностно адаптивні	8,3	25	
	неадаптивні	41,6	37,5	
Емоційні копінг-механізми (%)	адаптивні	75	87,5	20,5**
	Відносно адаптивні	12,5	8,3	
	неадаптивні	12,5	4,2	
Поведінкові копінг-механізми (%)	адаптивні	62,5	20,8	47**
	відносно адаптивні	37,5	70,8	
	неадаптивні	-	8,3	

Вважаємо, що це пов'язано із віковими характеристиками імпульсивності та нестабільності, а також з тим, що підлітки перебувають у процесі змін, пробують різні варіанти вирішення проблемної ситуації, щоб зрозуміти, які

саме механізми працюють. Таким чином, підлітки стали більш усвідомлено підходити до власних емоцій, шукають правильні варіанти їхнього вираження, стають більш гнучкими, аналізують свої емоції і потреби, роблять акцент не тільки на вирішенні проблеми, знижують відповідальність за те, що відбувається навколо, що призводить до зниження самоушкоджувальної поведінки.

Підлітки ЕГ стали більш відкритими до взаємодії з оточуючими, більш впевненими при взаємодії, що свідчить про зростання самодисципліни, яка допомагає досягати високих цілей. Зміни цих характеристик у підлітків ЕГ підтверджують успішність програми у розвитку особистісних якостей учнів. Позитивний вплив на соціальну адаптацію, розвиток товариськості, соціальної сміливості сприяють покращенню соціальної адаптації підлітків, що може знизити ризик СНП.

Таблиця 2.16

Відмінності показників індивідуально-характеристичних особливостей в ЕГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) $T_{Emп}$**
Фактор А (шизотимія-афектомія)	3±1,3	3,4±2,3	83*
Фактор С (ступінь емоційної стійкості)	3,7±2,3	4,04±2,2	119
Фактор D (флегматичність - збудливість)	1,9±1,4	2,6±1,9	144.5
Фактор Е (підпорядкованість - домінування)	3,8±2,3	3,8±2,3	115
Фактор F (обережність - легковажність)	2,04±1,4	2,4±1,2	117,5
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	3,4±1,9	4,08±2,5	75,5*
Фактор Н (стриманість - сміливість)	3,04±2,1	3,5±1,8	69,5*
Фактор І (реалізм - сензитивність)	2,8±1,6	3,8±2,8	169,5
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	2,5±1,5	2,6±2,1	91,5
Фактор О (самовпевненість - схильність до почуття провини)	3,7±2,4	4,8±2,8	117
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	2,3±1,7	2,4±1,7	112
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	3,7±1,9	3,04±2,1	161
Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	2,4±1,7	3,4±2,4	151,5

Змін схильності до соціально небезпечної поведінки у учнів підліткового віку в контрольній групі на констатуючому та контрольному етапах не

виявлено. У КГ достовірно знизився рівень внутрішньоособистісного емоційного інтелекту (t=56,5; t*0,05≤60) (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Відмінності показників емоційного інтелекту в КГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emn}**
Міжособистісний емоційний інтелект	43,2±8,6	38,3±8,6	83
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	46,9±11,6	36,8±12,6	56,5*
Розуміння емоцій	43,0±9,1	38,7±9,2	82,5
Управління емоціями	47,1±10,3	42,2±10,3	82,5
Загальний емоційний інтелект	90,1±18,3	75±18,3	63,5

Учні КГ продемонстрували зниження внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, що пов'язано із віковими особливостями та гетерохронністю розвитку, оскільки саме у цьому віковому періоді виникають труднощі у визначенні власного емоційного стану.

Учні КГ стали рідше застосовувати неконструктивну стратегію «дистанціювання» (t=84,5; t*0,05≤91) (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Відмінності показників копінг-стратегій у КГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emn}**
Копінг-стратегія «конфронтація»	8,9±2,7	7,9±2,6	70.5
Копінг-стратегія «дистанціювання»	10,6±4,4	9,4±3,7	77,5
Копінг-стратегія «самоконтроль»	11,4±4,4	10,1±3,2	79,5
Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки»	10,3±2,4	9,4±3,2	83,5
Копінг-стратегія «прийняття відповідальності»	6,5±2,7	6,2±2,8	105
Копінг-стратегія «бігство - уникнення»	10,2±4,5	11±3,6	78
Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми»	11,8±3,4	10±2	62
Копінг-стратегія «позитивна переоцінка»	14,1±2,6	14±4,1	64

Студенти контрольної групи достовірно частіше стали застосовувати неадаптивні когнітивні копінг-механізми (t=39,5; t*0,01≤43), а також адаптивні

емоційні (t=6; t*0,01≤43) і поведінкові копінги (t=37,5; t*0,01≤43), дані подано у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

Відмінності показників копінг-механізмів у КГ за результатами двох вимірювань

		Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emp}**
Когнітивні копінг-механізми (%)	адаптивні	35	25	39,5**
	відносно адаптивні	15	10	
	неадаптивные	50	65	
Емоційні копінг-механізми (%)	адаптивні	50	95	6**
	відносно адаптивні	5	-	
	неадаптивні	45	5	
Поведінкові копінг-механізми (%)	адаптивні	10	95	37,5**
	відносно адаптивні	45	-	
	неадаптивні	45	5	

Збільшення застосування неадаптивних механізмів копінгу може свідчити про труднощі підлітків в управлінні стресом і впевненістю, в той же час зростання застосування адаптивних емоційних і поведінкових механізмів копінгу свідчить, що підлітки починають усвідомлювати важливість здорових стратегій.

Підлітки КГ показали помітні зміни у власних соціальних та емоційних характеристиках: вони стали більш відкритими у спілкуванні та доброзичливими (фактор А) (t=30,5; t*0,05≤60), домінантними та схильними до протесту проти норм (фактор Е) (t=46,5; t*0,05≤60), наполегливими і вимогливими до себе (фактор G) (t=45,5; t*0,05≤60) (табл. 2.20).

Зміни у характеристиках підлітків контрольної групи демонструють складну динаміку їхнього емоційного розвитку. Зростання домінантності свідчить про протестний характер учнів, що може призводити до конфліктів. Також слід відзначити позитивні зміни: підлітки стали більш відкритими у спілкуванні, що свідчить про зміни соціальних навичок, вони стали більш

наполегливими і вимогливими до себе, що може відображати їхнє прагнення до успіху і самовдосконалення.

Таблиця 2.20

Відмінності показників індивідуально-характеристичних особливостей у КГ за результатами двох вимірювань

	Констатувальний етап	**Контрольний етап**	**Критерій Вилкоксона (р) T_{Emn}**
Фактор A (шизотимія-афектомія)	2,6±1,5	3,8±2	30,5**
Фактор C (ступінь емоційної стійкості)	3,6±2,5	4,1±2,5	68,5
Фактор D (флегматичність - збудливість)	2,6±1,7	2,3±1,7	115
Фактор E (підпорядкованість - домінування)	5,3±2,9	6±3,3	46,5*
Фактор F (обережність - легковажність)	2,1±1,4	2,05±1,4	113
Фактор G (ступінь прийняття моральних норм)	3,4±1,7	4,1±2,4	45,5*
Фактор H (стриманість - сміливість)	3,6±2	4,05±2	113
Фактор I (реалізм - сензитивність)	3,7±2,5	4,05±2,5	114
Фактор J (неврастенія, фактор Гамлета)	2,1±1,1	2,5±1	112,5
Фактор O (самовпевненість - схильність до почуття провини)	3,7±2,3	3,65±2,3	85,5
Фактор Q2 (ступінь групової залежності)	2,9±2,4	2,9±2,4	113
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	3,5±1,8	3,7±1,8	79
Фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги)	2,8±2,1	3,5±2,1	115

Виявлені в учнів КГ зміни (зниження внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, протилежні тенденції зміни копінг-механізмів, збільшення товариськості, свідомості та домінантності) відображають амбівалентний характер психічного розвитку у підлітковому віці.

Для порівняння показників схильності до соціально небезпечної поведінки та її детермінант в учнів підліткового віку в ЕГ та КГ після реалізації програми використовували непараметричний критерій кутового перетворення Фішера, дані подано у таблиці 2.21.

На контрольному етапі виявлено, що підлітки ЕГ є менш схильними до самоушкоджувальної поведінки. В ЕГ внутрішньоособистісний емоційний інтелект (φ=1,83, φ*0,05≥1,64) і загальний емоційний інтелект (φ=1,74, φ*0,05≥1,64) виявилися достовірно вищими у порівнянні з КГ. Однак рівень

управління емоціями був нижчим (φ=1,83, φ*0,05≥1,64), що може свідчити про труднощі підлітків у регуляції власних емоцій.

Таблиця 2.21

Значущі відмінності показників схильності до СНП і психологічних детермінант в ЕГ і КГ на контрольному етапі

		ЕГ	КГ	φ*емп
Самоушкоджувальна поведінка		5,3±4,3	5,9±4,2	1,74*
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект		43,7±6,5	36,8±12,6	1,83*
Управління емоціями		41,6±6,5	42,2±11,9	1,83*
Загальний емоційний інтелект		81,3±9,3	75±21,2	1,74*
Копінг-стратегія «дистанціювання»		8,1±3,3	9,4±3,7	2,03*
Схильність до самоствердження (фактор Е)		3,8 ±2,3	6±3,3	3,50**
Групова залежність (фактор Q2)		2,4±1,7	2,9±2,8	1,82*
Когнітивні (%)	адаптивні	37,5	25	1,84*
	відносно адаптивні	25	10	
	неадаптивні	37,5	65	

На відміну від підлітків КГ, учні ЕГ достовірно рідше застосовують неконструктивний копінг «Дистанціювання» (φ=2,02, φ*0,05≥1,64) і неадаптивні когнітивні механізми (φ=1,84, φ*0,05≥1,64), що свідчить про більш конструктивний і активний підхід до вирішення проблем. Також у підлітків ЕГ достовірно нижчими є поступливість, нав'язливість у поведінці (Фактор Е) (φ=3,50, φ*0,05≥1,64), сором'язливість, стриманість, ухильність (Фактор Н) (φ=2,17, φ*0,05≥1,64); достовірно нижчим є рівень залежності від оточуючих (Фактор Q2) (φ=1,81, φ*0,05≥1,64).

Результати дослідження показують, що реалізація програми сприяла зниженню схильності до самоушкоджувальної поведінки та мала позитивний вплив на детермінанти схильності до СНП: сприяла розвитку емоційного інтелекту, розширенню спектру конструктивних копінг-стратегій, підвищенню товариськості, доброзичливості, свідомості, вимогливості до себе, соціальної сміливості. Аналіз результатів оцінки схильності до соціально небезпечної поведінки у підлітків та її психологічних детермінант до і після реалізації формуючого експерименту свідчить про ефективність розробленої із

врахуванням виявлених детермінант програми та можливості профілактики соціально небезпечної поведінки в учнів підліткового віку.

Реалізована психолого-педагогічна програма зниження схильності учнів-підлітків до СНП та його профілактики експериментально підтвердила обґрунтованість виділених психологічних детермінант. Таким чином, доведено основну гіпотезу про те, що психологічними детермінантами схильності до СНП в учнів підліткового віку є: показники емоційного інтелекту, копінг-стратегії та механізми, індивідуально-характеристичні особливості.

Висновки за розділом

У підлітків емпіричної вибірки найбільш поширеним видом соціально небезпечної поведінки є схильність до самоушкоджувальної поведінки. Трохи менше чверті підлітків мають ситуативну схильність до правопорушень. Четверо з десяти учнів мають низький рівень міжособистісного, і третина - низький рівень внутрішньоособистісного емоційного інтелекту. Домінуючими копінг-стратегіями є «втеча-уникнення», «позитивна переоцінка», «самоконтроль». Випробовувані частіше використовують адаптивні емоційні та неадаптивні когнітивні копінг-механізми, четверо із десяти - відносно адаптивні поведінкові копінг-механізми. Учні характеризуються стриманістю, відокремленістю, обережністю та мовчазністю.

Виявлено чотири фактори, взаємопов'язані зі схильністю до соціально небезпечної поведінки підлітків: показники емоційного інтелекту, копінг-стратегій, механізмів та індивідуально-характеристичних особливостей особистості. Передвісниками, що підвищують схильність учнів підліткового віку до СНП, є: неконструктивні копінг-стратегії («втеча-уникнення», «конфронтація» та ін.) і відносно конструктивна «прийняття відповідальності», неадаптивні поведінкові копінг-механізми, контроль експресії, фактор Q2 (ступінь групової залежності), фактор H (стриманість - сміливість), фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги). Захисними предикторами, що знижують схильність підлітків до СОП, є: стратегія «планування вирішення проблеми»,

фактор Q3 (ступінь самоконтролю), фактор I (реалізм - сензитивність), фактор J (неврастенія, фактор Гамлета), фактор C (ступінь емоційної стійкості).

Існують достовірні статеві відмінності особливостей і показників детермінації схильності до СНП: дівчатка краще адаптуються у групі, але більш залежні від спілкування з оточуючими, у той час як хлопчики виявляють деяку незалежність; дівчатка частіше використовують неконструктивні копінг-стратегії і неадаптивні копінг-механізми; дівчатка емоційно багаті і менш стійкі, хлопчики більш активні і схильні до авантюр. Відмінними предикторами схильності до соціально небезпечної поведінки у хлопчиків є відносно конструктивний копінг «прийняття відповідальності», неадаптивні емоційні копінг-механізми, фактор D (флегматичність - збудливість) . Знижують ризик соціально небезпечної поведінки застосування конструктивних копінг-стратегій «самоконтроль» і «позитивна переоцінка», фактор Q3 (ступінь самоконтролю). На відміну від хлопчиків, предикторами ризику соціально небезпечної поведінки у дівчаток є неадаптивні поведінкові копінг-механізми, фактор O (самоупевненість схильність до почуття провини); захисними предикторами є застосування адаптивних когнітивних копінг-механізмів, копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки» і «планування вирішення проблеми», фактор A (шизотомія - афектомія), фактор I (практичність-чутливість), контроль експресії.

Виокремлено два кластери учнів із різним ступенем схильності до соціально небезпечної поведінки:

кластер 1, який містить 625 учнів з низькою схильністю до СНП. Підлітки із низькою схильністю до СНП спрямовані на дотримання суспільних норм, застосовують адаптивні когнітивні та емоційні механізми копінгу, стратегію «планування вирішення проблеми», у них більше знижуючих предикторів. Підвищуючими предикторами схильності до СНП є неконструктивні копінг-стратегії «конфронтація» і «втеча-уникнення», фактор H (стриманість – сміливість), фактор E (пасивність – домінантність), фактор Q2 (ступінь групової залежності); знижують ризик – стратегії «самоконтроль» і «прийняття

відповідальності», поведінкові копінг-механізми, управління емоціями, фактор Q3 (ступінь самоконтролю), фактор C (ступінь емоційної стійкості), фактор J (неврастенія, фактор Гамлета);

кластер 2 складається із 42 підлітків із високою схильністю до СНП. Підлітки цього кластера ситуативно схильні до делінквентної, агресивної, самоушкоджувальної та залежної поведінки, частіше використовують втечу-уникнення, неадаптивні когнітивні та емоційні механізми копінгу, схильні до почуття провини, у них нижчий рівень самоконтролю. Підвищують схильність до СНП копінги «конфронтація», «планування вирішення проблеми», фактор G (ступінь прийняття моральних норм); знижують ризик – копінг «пошук соціальної підтримки», фактор Q4 (ступінь внутрішньої напруги).

Виокремлено групи учнів із різною валентністю, тобто поєднанням видів схильності до соціально небезпечної поведінки, порівняльний аналіз показників в яких встановив відмінності, у т. ч. у підвищуючих і знижуючих предикторах.

Розроблено і реалізовано програму зниження схильності до соціально небезпечної поведінки та її профілактики із врахуванням виокремлених психологічних детермінант, яка спрямована на розвиток емоційного інтелекту, розширення спектру конструктивних копінг-стратегій, підвищення емоційної стійкості та впевненості, показала свою ефективність. В експериментальній групі відзначено достовірне зниження схильності до самоушкоджувальної поведінки та застосування неконструктивних копінг-стратегій; підвищення товариськості, прийняття моральних норм, сміливості.

ВИСНОВКИ

У межах проведеного дослідження соціально небезпечна поведінка розуміється як різновид девіантної, що негативно відхиляється від соціальних норм поведінки, завдає прямої або опосередкованої шкоди собі та оточуючим, свідчить про несформовані у особистості адаптивні властивості та стратегії безпечної поведінки. У дослідженні показано, що психологічні особливості підліткового віку створюють у суб'єктів освітнього середовища передумови схильності (схильність, готовність) до різних видів СНП: емпірично встановлено ситуативну схильність до самоушкоджувальної поведінки у третини учнів, до агресивної та делінквентної поведінки – у кожного п'ятого підлітка. При середньому рівні загального емоційного інтелекту у вибірці, четверо з десяти мають низький рівень міжособистісного інтелекту і третина - низький внутрішньоособистісний інтелект. Домінуючими копінг-стратегіями є «втеча-уникнення», «позитивна переоцінка», «самоконтроль». Учні емпіричної вибірки частіше використовують адаптивні емоційні та неадаптивні когнітивні копінг-механізми, четверо з десяти - відносно адаптивні поведінкові копінг-механізми, а також характеризуються обережністю, стриманістю, схильністю до загальних норм, але прагненням до домінантності.

Виявлено, що ключовими факторами схильності учнів до соціально небезпечної поведінки є характеристики емоційного інтелекту, стратегій і механізмів подолання, а також індивідуально-характеристичні властивості учнів: низькі показники емоційного інтелекту (розуміння емоцій, внутрішньоособистісний і загальний емоційний інтелект) пов'язані зі схильністю до самоушкоджувальної та агресивної поведінки; схильність до усіх вивчених видів соціально небезпечної поведінки супроводжується використанням неконструктивних копінг-стратегій у поєднанні із відносно конструктивними (підлітки неефективно застосовують конструктивні стратегії, компенсуючи проблемну поведінку); важливу роль у схильності до соціально

небезпечної поведінки відіграє сукупність індивідуально-характерологічних властивостей підлітків (поступливість (фактор E), неврастенічність (фактор J), зниження емоційної стійкості (фактор C) і вольового контролю (фактор Q3) тощо).

У дослідженні встановлено, що основними предикторами, що підвищують схильність учнів підліткового віку до різних видів соціально небезпечної поведінки, є: неконструктивні копінг-стратегії («втеча-уникнення», «конфронтація»), низький контроль експресії, ступінь групової залежності (фактор Q2), сміливість (фактор H), збудливість (фактор Q4). Захисними предикторами, що знижують схильність підлітків до соціально небезпечної поведінки, є: стратегія «планування вирішення проблеми», самоконтроль (фактор Q3), реалізм, практичність (фактор I), енергійність, прийняття загальних норм (фактор J), емоційна стійкість (фактор C).

Суб'єкти освітнього середовища і різним ступенем схильності до СНП мають значущі психологічні відмінності, включаючи предиктори:

підлітки із низькою схильністю до соціально небезпечної поведінки спрямовані на дотримання суспільних норм, застосовують адаптивні когнітивні та емоційні копінг-механізми, стратегію «планування вирішення проблеми», у них більше знижуючих предикторів; підвищуючими предикторами схильності до соціально небезпечної поведінки є неконструктивні копінг-стратегії «конфронтація» і «втеча-уникнення», поєднання сміливості, імпульсивності, групової залежності (фактори H, F, Q2); знижують ризик стратегії «самоконтроль» і «прийняття відповідальності», адаптивні поведінкові копінг-механізми, управління емоціями, самоконтроль (фактор Q3), емоційна стійкість (фактор C), енергійність (фактор J), обережність (фактор F);

підлітки із високою схильністю до соціально небезпечної поведінки ситуативно схильні до делінквентної, агресивної, самоушкоджувальної та залежної поведінки, частіше використовують втечу-уникнення, неадаптивні когнітивні та емоційні механізми копінгу, схильні до почуття провини, у них нижчий рівень самоконтролю. Підвищують схильність до соціально

небезпечної поведінки копінги «конфронтація», «планування вирішення проблеми», низький рівень нормативності (фактор G); знижують ризик – «пошук соціальної підтримки», адаптивний ступінь напруги, задоволеність (фактор Q4).

У дослідженні виявлено різні предиктори у групах учнів із різною валентністю схильності до соціально небезпечної поведінки:

в учнів, які не схильні до соціально небезпечної поведінки, предикторами ризику є копінг-стратегії «конфронтація» і «пошук соціальної підтримки» (ймовірно, коли оточення підлітка може сприяти засвоєнню відхильної поведінки), неадаптивні емоційні та поведінкові копінг-механізми, імпульсивність (фактор F); захисні предиктори – стратегії «планування вирішення проблеми» і «прийняття відповідальності», емоційна стійкість (фактор C), самоконтроль (фактор Q3), енергійність (фактор J);

у підлітків, схильних до самоушкоджувальної поведінки, предикторами ризику є стратегія «втеча-уникнення», сміливість (фактор H), імпульсивність (фактор F), групова залежність (фактор Q2); захисні предиктори – копінг-стратегії «самоконтроль», «позитивна переоцінка», реалізм, практичність (фактор I) та енергійність (фактор J); фактор E (пасивність-домінантність) може виступати як підвищуючий і знижуючий предиктор (для різних видів СНП);

в учнів, схильних до декількох видів соціально небезпечної поведінки, численні предиктори, що підвищують ризик: стратегія позитивної переоцінки подій, неадаптивні поведінкові копінг-механізми, низький рівень розуміння емоцій, а також групова залежність (фактор Q2), емоційна нестійкість (фактор C) і чутливість (фактор I), самовпевненість (фактор O) і сміливість (фактор H), низька нормативність (фактор G); захисні предиктори - обережність (фактор F) і стриманість (фактор H).

Загальним предиктором для різних ступенів і валентностей схильності учнів підліткового віку до соціально небезпечної поведінки є окремі її види. У схильності учнів до соціально небезпечної поведінки не виявлено статевих відмінностей (за винятком більшої орієнтації дівчаток на нормативну

поведінку), проте підтверджено відмінності у психологічній детермінації. Відмінними предикторами, що підвищують схильність до СНП у хлопчиків, є: неадаптивні емоційні копінг-механізми, стратегія «прийняття відповідальності» і «планування вирішення проблеми» (ймовірно неефективне прийняття відповідальності у зв'язку з недостатнім досвідом), збудливість (фактор D). Предиктори, що знижують схильність до СНП у хлопчиків, – копінг-стратегія «самоконтроль» і «позитивна переоцінка», ступінь самоконтролю (фактор Q3). Відмінними предикторами, що підвищують ризик СНП у дівчаток, є неадаптивні поведінкові механізми, тенденція до почуття провини і депресивності (фактор O), захисні предиктори – контроль експресії, стратегія «пошук соціальної підтримки» і «планування вирішення проблеми», адаптивні когнітивні механізми копінгу, товариськість (фактор A), практичність (фактор I).

Отже, психологічні детермінанти схильності до СНП в учнів підліткового віку експериментально підтверджено. Розроблена із врахуванням цих детермінант і реалізована програма профілактики схильності до СНП призвела до значного зниження показників самоушкоджувальної поведінки та окремих предикторів ризику (стратегії дистанціювання та прийняття відповідальності), сприяла розвитку емоційного інтелекту та орієнтації підлітків на соціальні норми. Виявлені психологічні детермінанти дозволяють контролювати ризики різного ступеня і валентності схильності учнів підліткового віку до СНП, здійснювати її ефективну профілактику в умовах сучасного освітнього середовища. Таким чином, гіпотези дослідження підтверджено, мету досягнуто, основні завдання дослідження вирішено. Однією із перспектив подальшого дослідження може бути визначення психологічних детермінант схильності до СНП в учнів різних ступенів освіти із врахуванням умов освітнього середовища, особливостей виховання та вікового розвитку, з розробкою на їхній основі відповідних програм профілактики СНП у сучасній освіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепа, Н.В. Чепелєва. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.

2. Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: словник. 2-е видання. К.: Професіонал, 2005. 224 с.

3. Гуртовенко Н.В. Соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів: дис. доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Київ, 2025. 377 с.

4. Марценковська І.І. Патерни агресивної поведінки у дітей і підлітків: сучасні дефініції та діагностичні категорії. *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія.* 1(132). 2022. С. 36-38.

5. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с.

6. 21st century neurobehavioral theories of decision making in addiction: Review and evaluation / W.K. Bickel, A.M. Mellis, S.E. Snider [et al.]. *Pharmacol Biochem Behav*. 2018. Vol. 164. P. 4–21.

7. Adler A. (2013b). Understanding Human Nature (Psychology Revivals). Routledge.304 p.

8. Age differences in personality traits from 10 to 65: BigFive domains and facets in a large cross-sectional sample / C.J. Soto, O.P. John, S.D. Gosling, J.Potter. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2011. P. 330–348.

9. APA. Appendix I. Outline for Cultural Formulation and Glossary of Culture- Bound Syndromes // Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders –Text Revision (DSM-IV-TR). Washington, DC, 2000. V. 4. P. 899.

10. Ayubi S.A. The fenomenal of adolescent deviant behavior students in school at Genteng City Distric Banyuwangi East Java / S.A. Ayubi // *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science.* 485 (2020) 012062. 2019. doi:10.1088/1755-1315/485/1/012062

11. Bailey K.G. (1985). Phylogenetic regression and the problem of extreme aggression. *Journal of Social and Biological Structures*, *8*(3), 207-223.

12. Baldry A.C. Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child abuse & neglect*. 2003. V. 27, №7. P. 713–732.

13. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change. *Psychological Review*. 1977. Vol. 84. P. 191-215.

14. Behavior Patterns of Antisocial Teenagers Interacting with Parents and Peers: A Longitudinal Study / F.J.P. Cabrera, A.R.C. .Herrera, S.J.A. Rubalcava, K.I.M. Martínez // Front. Psychol. 2017. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.00757/full.

15. Belknap J.J. School shooting / J.Belknap, T.Greathouse // Encyclopædia Britannica. 2019. September 19.

16. Brief report: emotional intelligence, victimisation and bullying in adolescents / J.Lomas, C.Stough, K.Hansen, L.A. Downey. *Journal of Adolescence*. 2012. Vol. 35. №.1. P. 207–211.

17. Bullying victimization experiences among middle and high school adolescents: Traditional bullying, discriminatory harassment, and cybervictimization / S.Salmon, S.Turner, T.Taillieu [et al.]. *Journal of Adolescence*. 2018. Vol. 63. P. 29–40.

18. Busch F.N., Rudden M., Shapiro T. (2016). Psychodynamic treatment of depression. *American Psychiatric Pub*, 226 p.

19. Busching, R. The Contagious Effect of Deviant Behavior in Adolescence: A Longitudinal Multilevel Study / R. Busching, B. Krahé // Social Psychological and Personality Science. 2017. №9(7). P. 815-824.

20. Changes over time in Lithuanian schoolchildren's attitudes toward addictive behaviors: Promoting and preventing factors / D.Leskauskas,

V.Adomaitienл, C.A.J. De Jong [et al.] // *PLoS One*. 2018. Vol. 13. №12. P.e0208481

21. Conducta antisocial: conexión con bullying/ciberbullying y estrategias de resolución de conflictos / M.Garaigordobil, Jalling [et al.]. *Psychosoc. Interv.* 2016. №26. P. 47–54.

22. Connor D.F., Newcorn J.H., Saylor K.E. et al. Maladaptive aggression: with a focus on impulsive aggression in children and adolescents. *Journal of child and adolescent psychopharmacology*. 2019. Vol. *29*, №8. P. 576-591.

23. Connor D.F. Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: Research and treatment. Guilford Press. 2012. P. 5–50.

24. Christiansen H., Hirsch O., Albrecht B., & Chavanon M.L. (2019). Attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD) and emotion regulation over the life span. *Current psychiatry reports*, *21*(3), 1-11.

25. Crosswhite, J. M. Coercion theory, self-control, and social information processing: Understanding potential mediators for how parents influence deviant behaviour. Deviant Behavior / J.M. Crosswhite, J.L. Kerpelman. 2009. P. 611–646.

26. de Boer S.F. (2018). Animal models of excessive aggression: implications for human aggression and violence. *Current opinion in psychology*, *19*, 81-87.

27. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. London: Routledge. 427 p.

28. Espelage, D.L. Examining the social context of bullying behaviors in early adolescence / D.L. Espelage, K.Bosworth, T.R. Simon. *Journal of counseling & development.* 2000. Vol. 78, №3. P. 326–333.

29. Exploring the Decisional Drivers of Deviance: A Qualitative Study of Institutionalized Adolescents in Malaysia / Yoga Ratnam, K.K.Nik Farid, N.D. Wong, [et al.]. *Adolescents.* 2022. №2. P. 86–100. URL: https://doi.org/10.3390/adolescents2010009.

30. Fernando L.J. Delinquency and Coping Strategies: Psychological Exploration of the Resocialization Process in Colombia / L.J. Fernando, D.Orozco,

E.J. Ordoñez. *Journal of Management Information and Decision Sciences*. 2021. №24. P. 1-11.

31. Fromm E. (1976). To Have or to Be? New York: Harper & Row. 203 p.

32. Gould D. The Arousal-Athletic Performance Relationship / D.Gould, V.Krone, T.S. Horn. *Advances in Sport Psychology*. 1992. P. 119–143.

33. Hammond C.J. Neurobiology of Adolescent Substance Use and Addictive Behaviors: Prevention and Treatment Implications / C.J. Hammond, L.C. Mayes, M.N. Potenza. *Adolesc Med State Art Rev*. 2014. Apr. Vol. 25. №1. P. 15–32.

34. Hanımoğlu E. Deviant Behavior in School Setting. *Journal of Education and Training Studies*. 2018. Vol 6. №10. P. 133-141.

35. Jessica M.H. Risk factors for self-reported delinquency in emerging adulthood / M.H. Jessica, A.A.J. Blokland, R.Victor van der Geest. *European journal of criminology*. 2018. №15(5). P. 544-566.

36. Johnson S.B. Adolescent maturity and the brain: The promise and pitfalls of neuroscience research in adolescent health policy / S.B. Johnson, R.W. Blum, J.N. Giedd. *Journal of Adolescent Health*. 2009. Vol. 45. №3. P. 216–221.

37. Kalillayeva U.A. Psychocorrection and psychoprophylaxis of deviations, taking into account the peculiarities of protective and coping behavior of adolescents. *World Bulletin of Social Sciences (WBSS).* https://www.scholarexpress.net. 2022. V. 9. P. 140-144.

38. Kassinove H. (2014). Anger disorders: Definition, diagnosis, and treatment. Taylor & Francis, 160 p.

39. Kim D., Kwon H.J., Ha M., Lim M.H., Kim K.M. (2021). Network analysis for the symptom of depression with Children's Depression Inventory in a large sample of school-aged children. *Journal of Affective Disorders*, *281*, 256-263.

40. Kruti I. Aggression and antisocial behaviors of Teenagers. *Journal of Social Sciences Education and Research*. 2015. №2. P.33-40.

41. Lachar D., Randle S.L., Harper R. A. et al. The brief psychiatric rating scale for children (BPRS-C): validity and reliability of an anchored version. *Journal*

of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. 2001. Vol. 40, №3. P. 333-340. DOI:10.1097/00004583-200103000–00013.

42. Lance J.R. The Relationship Between Emotional Intelligence and Adolescent Deviant Behavior. *All Graduate Theses and Dissertations*. 2003. https://digitalcommons.usu.edu/etd/2521

43. Lazarus R.S. The relationship between autonomic indicators of psychological stress: heart rate and skin conductance / R.S. Lazarus, J.C. Speisman, A.M. Mordkoff. *Phsycosom. Med*. 1963. №25. P.19–30.

44. Leymann H. The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. №5–2. P. 165–184.

45. Martinelli A., Ackermann K., Bernhard A., Freitag C.M., Schwenck C. (2018). Hostile attribution bias and aggression in children and adolescents: A systematic literature review on the influence of aggression subtype and gender. *Aggression and violent behavior*, *39*, 25-32.

46. Mean-level personality development across childhood and adolescence: A temporary defiance of the maturity principle and bidirectional associations with parenting / A.L. Van den Akker, M.Deković, J.Asscher, P.Prinzie. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2014. P. 736–750.

47. Menser C., Smith H. (2020). Emergence agitation and delirium: considerations for epidemiology and routine monitoring in pediatric patients. *Local and Regional Anesthesia*, *13*, 73.

48. Neurocognitive Processes and decision making in suicidal behavior /S.Richard-Devantoy, P.Courtet, W.P. Kaschka, D.Rujesku (eds): Biological Aspects of Suicidal Behavior // Adv. Biol. Psychiatry. Basel, Karger. 2016. Vol. 30. P. 88-100. DOI: https://doi.org/10.1159/000434739

49. Nordstrom K., Zun L.S., Wilson M.P., Stiebel V., Ng A.T., Bregman B., Anderson E.L. (2012). Medical evaluation and triage of the agitated patient: consensus statement of the American Association for Emergency Psychiatry Project BETA Medical Evaluation Workgroup. *Western Journal of Emergency Medicine*,

13(1), 3.

50. Novaes C.M., Pondé M.P., Freire A.C.C. (2008). Control of psychomotor agitation and aggressive behavior in patients with autistic disorder: a retrospective chart review. *Arquivos de neuro-psiquiatria*, *66*, 646-651.

51. Oakes K. Why children become bullies at school. *BBC Future*. 2019. URL:www.bbc.com/future/article erciless-bullies.

52. Olweus D. Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention program. *The development and treatment of childhood aggression*. 1991. Vol. 17. P. 411–48.

53. Pardini D. A. Familial Influences on the Development of Serious Conduct Problems and Delinquency / D.A. Pardini, R.Waller, S.W. Hawes. *The development of criminal and antisocial behavior: Theory, research and practical applications*. 2015. P. 201-211. URL:https://doi.org/10.1007/978-3-319- 08720-7_13.

54. Parent programs for reducing adolescent's antisocial behavior and substance use: a randomized controlled trial / C.Jalling, M.Bordin, A.Romelsjö [et all]. *J. Child Fam. Stud*. 25. P. 811–826.

55. Piaget J. Studies in Reflecting Abstraction. Hove, UK: Psychology Press, 2001. 352 p.

56. Pinate1 J. Criminologie «Traite de droit penal et de criminologie». *Revue internationale de droitcomparé*. 1963. Vol. 15, №4. P. 772– 774.

57. Ramirez J.M., Andreu J.M. (2006). Aggression, and some related psychological constructs (anger, hostility, and impulsivity) Some comments from a research project. *Neuroscience & biobehavioral reviews*, *30*(3), 276-291.

58. Richard-Devantoy S. Neurocognitive Processes and decision making in suicidal behavior / S.Richard-Devantoy, P.Courtet, W.P. Kaschka, D.Rujesku. *Biological Aspects of Suicidal Behavior*. Adv. Biol. Psychiatry. Basel, Karger. 2016. Vol. 30. P. 88-100. DOI: 10.1159/000434739.

59. San L., Marksteiner J., Zwanzger P., Figuero M.A., Romero F.T., Kyropoulos G., Boldeanu A. (2016). State of acute agitation at psychiatric emergencies in Europe: the STAGE study. *Clinical practice and epidemiology in*

mental health: CP & EMH, *12*, 75.

60. Schuyler D. (2004). Cognitive Therapy for Dysthymia. *Primary care companion to the Journal of clinical psychiatry*, *6*(3), 132.

61. Stringaris A., Vidal-Ribas P., Brotman M. A. et al. Practitioner review: definition, recognition, and treatment challenges of irritability in young people. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2018. Vol. *59, №*7. P. 721-739.

62. The personality and cognitive traits associated with adolescents' sensitivity to social norms / C.Tate, R.Kumar, J.M. Murray [et al.]. *Scientific Reports*. 2022. Vol. 12. P. 15247. DOI: 10.1038/s41598-022-18829-x

63. The Roles of Family Environment, Parental Rearing Styles and Personality Traits in the Development of Delinquency in Chinese Youth Med. Dev. Delinq / F.Jin, Z.Cheng, X.Liu [et al.]. *Chinese Youth*. 2016. Vol. 1, №.2. Pp. 3–7.

64. Van Lieshout M., Luman M., Schweren L.J.S., Twisk J.W.R., Faraone S.V., Heslenfeld D.J., Oosterlaan J. (2019). The course of neurocognitive functioning and prediction of behavioral outcome of ADHD affected and unaffected siblings. *Journal of abnormal child psychology*, *47*(3), 405-419.

65. Varnik P., Wasserman D. Global suicide / W. P. Kaschka Rujesku D. (eds): Biological Aspects of Suicidal Behavior. *Adv. Biol. Psychiatry*. Basel, Karger. 2016. Vol. 30. P. 1-10.

66. Veenstra L., Bushman B.J., Koole S.L. (2018). The facts on the furious: a brief review of the psychology of trait anger. *Current Opinion in Psychology*, *19*, 98-103.

67. Vieta E., Garriga M., Cardete L., Bernardo M., Lombraña M., Blanch J., Martínez-Arán A. (2017). Protocol for the management of psychiatric patients with psychomotor agitation. *BMC psychiatry*, *17*(1), 1-11.

68. Voisin D. R., Hong J.S. A meditational model linking witnessing intimate partner violence and bullying behaviors and victimization among youth. *Educational Psychology Review*. 2012. Vol. 24, №.4. P. 479–498.

69. Wahl K. Development of xenophobia and aggression. *International Journal and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26. №2. P. 247–256.

70. Walsh A. The Juvenile Delinquent / A.Walsh, J.Wells, S.M. Gann. *Correctional Assessment, Casework, and Counseling*. Springer, Cham. 2020. DOI:10.1007/978-3-030-55226-8_18

71. Yoga Ratnam K.K.; Nik Farid N.D. Exploring the Decisional Drivers of Deviance: A Qualitative Study of Institutionalized Adolescents in Malaysia / Yoga K.K. Ratnam, Nik N.D. Farid L.P. Wong [et al.]. *Adolescents.* 2022. № 2. P. 86-100. – URL: https://doi.org/10.3390/adolescents2010009.

72. Zaborskis A. Prevalence and familial predictors of suicidal behaviour among adolescents in Lithuania: a crosssectional survey / A.Zaborskis, D.Sirvyte, N.Zemaitiene. *BMC Public Health*. 2014. Vol. 16. P. 554. DOI: 10.1186/s12889-016-3211-x

73. Zhang T. Juvenile Delinquency from the Perspective of Socialization and Social Control. *J Environ Public Health.* 2022. Oct 10; 2022:8657491. DOI:10.1155/2022/8657491. PMID: 36262935; PMCID: PMC9576398

74. Waltes R., Chiocchetti A.G., Freitag C.M. The neurobiological basis of human aggression: a review on genetic and epigenetic mechanisms. *American Journal of Medical Genetics Part B: Neuropsychiatric Genetics*. 2016. Vol. *171, №*5. P. 650-675.